

БОСИТХОН ИБН ЗОҲИДХОН ШОШИЙ

ҚОНУНИ БОСИТИЙ

ДАВО ТАДБИРЛАРИ

- * Гўдаклар, ёшлар, кексалар ва жуда қариб қолган кишилар тадбири.*
- * Даволашда амал қилиш керак бўлган еттита қонун.*
- * Дорилар билан даволашдаги ўнта қоида.*
- * Зулук билан даволаш.*
- * Оёқни иссиқ сувга солиб даволаш тадбири.*

«TURON ZAMIN ZIYO»

Тошкент – 2011

51.1(5Ў)

Шоший, Боситхон ибн Зоҳидхон.

Қонуни Боситий: IV китобли / Боситхон ибн Зоҳидхон Шоший; масъул муҳаррир Б.Абдуҳалимов; ЎзР ФА, Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик ин-ти. - Т.: TURON ZAMIN ZIYO, 2011.

К.1: Даво тадбирлари. - 48 б.

УДК: 001 (575)(09)

ББК 51.1 (5Ў)

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси

Абу Райҳон Беруний номидаги

ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ

Нашрга тайёрловчи Маҳмуд Ҳасаний

Масъул муҳаррир:

тарих фанлари доктори

Баҳром АБДУҲАЛИМОВ

Боситхон ибн Зоҳидхон Шоший (1877-1959) етук табиб, шоир, фақиҳ, рассом, моҳир таржимон, лугатшунос ва ношир сифатида фаолият кўрсатган олимлардан биридир. У ўзбек тилида биринчи марта «Қонуни Боситий» номли тиб қонунлари китобини ёзган. Унинг араб тилидан таржима қилган ва фаннинг турли соҳаларига бағишланган ўнлаб китоблари Тошкентда тошбосма усулида чоп қилинган. Шошийнинг «Қонуни Боситий» (1-2 жилд), «Фарҳанг ал-мабсут», «Ҳадиси Усуфурий», «Манбаъ ул-маъориф» номли китоблари мустақиллик йиллари Тошкентда нашр этилди. Ислом ҳуқуқшунослигига оид «Илми фаройиз» ва геометрияга оид «Амали ҳандаса» номли китоблари нашрда турибди. Бугун диққатингизга ҳавола этилаётган рисола Шошийнинг «Қонуни Боситий» китоби асосида тайёрланди.

Рисола ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги

Шарқшунослик институтининг

Илмий Кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган.

ISBN 978-9943-335-06-6

© «Turon Zamin Ziyо», 2011

ГҶДАКЛАР, ҲШЛАР, КЕКСАЛАР ВА ЖУДА ҚАРИБ ҚОЛГАН КИШИЛАР ТАДБИРИ ҲАҚИДА

Ал-фасл ус-собий фи тадбирис сибён ваш-шуббон вал-кухул вал-машойих, яъни еттинчи фаслда гўдаклар, балоғатга етганлар, қаришга ўтиб, соч-соқоли оқара бошлаганлар ва жуда қариб қолган кишиларнинг тадбирлари баён қилинади.

Ёш гўдакларни тарбиялашнинг тадбири шуки, уларнинг мизожлари иссиқ ва ҳўлдир. Демак уларнинг овқатлари озгина совуқ ва қуруқ мизожга мойил бўлиши керак. Бироқ ҳаддан ортиқ даражали совуқ ва қуруқдан сақланиш лозим. Зероки кучли совуқ нарса боланинг ўсишига кафолат бўлувчи ҳароратга зарар қилади. Ўткир қуруқлик боланинг ўсиши учун асл модда бўлган рутубатни камайтириш билан зарар қилади.

Балоғатга етган ёшларнинг мизожлари қуруқ-иссиқ бўлади. Демак уларнинг овқатлари ва барча тадбирлари бирозгина ҳўл-совуқ мизожли бўлиши муносибдир.

Ёши қайтган кишиларнинг мизожлари қуруқ-совуқдир. Демак уларнинг овқатлари ва барча тадбирлари ҳўл-иссиқ мизожли бўлиши керак.

Аммо жуда қариб қолган кишиларнинг мизожлари ҳар хил бўлади. Чунки уларда барча аъзоларининг мизожи қуруқ-совуқдир. Бироқ ҳароратларининг камлиги сабабли аъзоларининг бўшлиқлари ва қаваклариди балғам рутубати йиғилган бўлади. Бинобарин, сазовори шуки, уларнинг аҳволига чуқур назар билан қараб, ҳолатларида юз берган белги ва аломатлардан совуқ ва қуруқлик сезилса ва маълум бўлса, овқатлари ва барча тадбирлари ҳўл-иссиқ бўлиши муносибдир. Агар ташқи белгиларидан ҳўл-совуқлик маълум бўлса, уларнинг овқатлари ва барча тадбирлари қуруқ-иссиқ бўлиши вожибдир.

Фойда. Махфий қолмасинки, ёш йигитларнинг қувватлари кучли ҳамда мустақиллик қуввати даврида бўлганлари учун кўп тадбирларга муҳтож эмасдир. Уларнинг энг асосий тадбирлари риёзат бўлиб, юқорида у ҳам муфассал баён қилинган. Бинобарин, улар ҳақида зиёда тадбирни баён қилиш лозим кўрилмади. Аммо гўдаклар ҳақидаги тадбир шарҳланган ҳолда баён қилинди. Бинобарин, бу жойда ёши қайтган киши ва жуда қариган кишилар ҳақида лозим бўлган тадбирлар баёни билан чегараланиб, уларга лозим бўлган барча тадбирларни учта "фойда" билан баён қилишга киришамиз.

БИРИНЧИ ФОЙДА — ҚОИДАЛАР БАЁНИДА

Билмоқ керакки, ёши қайтган мўйсафидлар ва жуда қари кексаларга бўшаниш (истифроғ) лозим бўлса, мумкин қадар қон олмаслик, хусусан, қортиқ ва зулук қўймаслик зарур. Чунки уларнинг ҳазм қувватлари заиф ва иштаҳалари кам бўлиб, кўп овқат ея олмайдилар ҳамда овқатни яхши ҳазм қилиб, ундан кўп қон ҳосил қилолмайдилар.

Бинобарин, уларнинг ўзи ҳар доим қонга муҳтождирлар, қонлари бошқа хилтлар билан аралаш бўлса, хилтларини танқия (тозалаш) билан ислоҳ қилиш мумкин бўлган ҳолда қон олиш катта хатодир. Хусусан, агар қортиқ ва зулук қўйилганда томирдан бадан озиги бўлган тоза қон сизиб чиқади ва бу эса улар учун зўр зарардир. Шунинг учун олтмиш ёшдан сўнг бу нарсаларни қилиш манъ этилган. Чунончи, сабаби тез орада муфассал баён қилинади, иншааллоху таъоло.

Танқия (тозалаш)нинг энг яхшиси улар учун сургидирки, кўп зўр бўлмай, мўътадил даражада бўлса ва барча қисми баданга ҳарорат ва рутубат етказиш билан кўмак қиладиган бўлса. Бироқ ўткир иссиқ бўлмаса, токи ўз ҳарорати билан бадан рутубатини қуритмасаки, бу рутубатнинг ўзи қайсики ҳароратнинг моддаси эди. Унинг қуриши совуқликка сабаб бўлади.

Ҳаммасидан яхшироқ тадбир кўп ухлашдир. Уларнинг ухлаш фойдалари ва бу ҳақдаги Ҳаким Жолинусликнинг сўзлари билан ҳаммаси "Уйқу ва бедорлик" (тадбири навм ва йақза) бобида айтиб ўтилди.

Яна ҳаммасига қўл тушиш, ейиш ва ичишни мизожга мувофиқ ва муносибларидан қилиш, ични мулоим қилиш, шиёф (шамча) ва ҳуқна (клизма) билан ичакдан балғамни чиқариш, сийдик ҳайдовчилар билан сийдик йўлидан балғамни ҳайдаш, баданни ёғ суртиб, мўътадил даражада уқалатиш, хушбўй нарсаларни кўп ҳидлаш, кўпинча мўътадил ҳаракатда бўлиш, агар пиёда юриш мумкин бўлмаса отда ёки аравада ҳаракат қилиш, агар бу ҳам муяссар бўлмаса, беланчак каби асбобларда ҳаракат қилиш афзалдир. Гарчи шаҳвоний қувват боқий бўлса ҳам кўп жинсий алоқадан ҳазар қилиш қариларга шартдир, кучи етганича бу ишни кам қилиш зарур.

ИККИНЧИ ФОЙДА — ҚАРИЛАРНИНГ ОВҚАТИ БАЁНИДА

Махфий қолмасинки, қари кишилар учун овқатнинг кўп бўлиши маъқулдир, то қувват ва рутубат кўп ҳосил бўлсин. Бироқ уларнинг меъдалари заиф ва кўп овқатнинг ҳазмига ожиздир. Шунга асосан овқатни бўлиб-бўлиб, оз-оз ва тез-тез ейишлари керак. Яна биринчи таом ҳазм бўлмасдан туриб, иккинчисини ейиш лозим кўрилмаслиги учун тез ҳазм бўлувчи овқатларни истеъмол қилиш ва миқдори оз, лекин озиқлиги кўп, чунончи, тухумнинг сариғи, мо ул-лаҳм (шўрва) ва сут кабилардан ейишлари лозим. Ҳазм қуввати ва заифлигига қараб ҳар кунда уч ё тўрт карра овқат тановул қилиш лозим.

Барчадан яхши тадбир шуки, овқат егандан икки соат ўтиб, учинчи соатда озроқ нон билан асал ейиш керак. Шунда асал меъдага жило бериб, меъдани пок ва ейиладиган овқат ҳазми учун тайёр қилади.

Нон яхши санъат билан пиширилган бўлиши лозим, ташқи ҳам, ичи ҳам тенг ўртача пиширилган бўлиши керак. Ҳеч қачон хом ё ортиқча куйган бўлмаслиги, тузи ҳам мўътадил бўлиши керакки, шунда тез ҳазм бўлади. Овқат тез ҳазм бўлган соатда ични мулойим қиладиган нарсалардан истеъмол қилиш лозим. Бундан мақсад шуки, ҳазм жараёнида асал балғамни суюлтиради ва нон меъдада ҳал бўлади. Меъдада фақат суви йўқ балғам чиқиндиси холис ва танҳо қолган бўлади. Демак уни сўнгги ейилган юмшатувчи нарса йўқ қилади ва меъдада балғам чиқиндисидан танқия (тозаланиш) ҳосил бўлади. Шунда овқат асоси бўлган кечки таомни меъда ва бошқа аъзолар керагича қабул қилади.

Яна овқатни кўпроқ ейишга иштаҳаси толиб ва ҳазми учун меъдаси қодир бўлади. Лекин аёндирик, юмшатувчи нарса ич қотгандагина муносиб ва фойдалидир, йўқса, юмшатувчига асло ҳожат йўқ. Балки юмшоқ табиатга юмшоқ нарса истеъмоли заифликка сабаб бўлиб, натижада табиий рутубат завол топади ва қувватнинг тушиб кетиши юз беради.

Билмоқ керакки, Шайх ур-раиснинг (унга Аллоҳнинг раҳмати бўлсин) сўзларига биноан ҳаммомга кириш юмшатувчи нарсани ейишдан аввал бўлиши лозим.

Шунинг учун: "Ҳаммомдан кейинги еттинчи соатда юмшоқ табиатли нарса истеъмол қилинади" деб ёзганлар. Унга шарҳ қилувчи эътироз билдириб: "Бу сўзда шак бордир, зероки ички мулойим қилиш ҳаммомга тушишдан аввал бўлиши сазовордир" деганлар.

Бу дарвишнинг назарида Шайх ур-раиснинг сўзлари ҳақ кўринади. Чунки ҳаммомга тушиш чиқиндиларни ҳўллаб эритиш ва бадандан осонликча чиқиб кетиши учун тайёрлашдир. Демак ҳаммомга тушиш юмшатувчи нарса истеъмолидан аввал бўлиши лозим.

Сўнгра учинчи овқат вақти кечқурун кечага яқин ва кундузнинг охирироқ вақтидаки, овқатнинг асоси, яъни кўпроғи ейилиши одат бўлган овқатни шу пайтда ейиш керак. Зероки кечанинг совуқ ҳавоси таъсиридан қочиш учун табиий ҳарорат ичга тамон мойил бўлиб, меъдани кўпроқ қизитиш ҳамда кечаси узоқ вақт ухлаш билан бегона ҳарорат ич томонга ружу қилиши, кечасида ҳаракатсизлик сабабли ҳазмнинг куч топиши орқали ҳазм мукамал бўлади.

Яна шу муддатда юмшатиш учун юмшатувчи еган бўлса, бу нарса ҳам заифлик қилади ва меъда унинг ҳазмига ҳам қодир бўлади. Аёндирики, овқат меъда учун ёқимли бўлса ҳазм учун яхшироқ бўлади. Овқат яхшироқ бўлса барча мизожлар учун лойиқроқ бўлади, хусусан, кексалар учун муносиброқ бўлади.

Билмоқ керакки, қари кишиларда ҳазм қуввати заифлигидан балғам зиёда бўлади. Мизожларида қуруқлик ва ер жинси ғолиблигидан уларда савдо ҳам кўпроқ бўлади. Шунинг учун балғам ва савдо ҳосил қиладиган нарсалардан пар-ҳез вожибдир. Масалан, сувда қайнатиб пиширилган хамир, қовоқ оши, гуруч, барча нордон таъмли таомлар, шароб ҳамда мевалардан қовун, тарвуз, бодринг, қовоқ, шафтоли, ўрик, анжир, ҳар хил олхўрилар, помидор, коху (салат), исмалоқ, кашнич ва семизўтлардан бўлган таом, буларнинг ҳаммаси балғам туғдирувчидир.

Қуритилган эски гўшт, хусусан, эски ов гўшти, мош, карам ва бақлажон каби емишлар ва ясмиқ кабиларнинг ҳаммаси савдо туғдирувчилар бўлиб, қари кишилар булардан парҳез қилишлари зарур. Қуруқ-иссиқ мизожли, аччиқ, тахир шўр таъмли нарсалардан сақланиш лозимдир.

Шунда уларнинг мизожларидаги қуруқликни кучайтирмайди. Масалан, мурч, қалампир, қалампирмунчоқ кабилардан парҳез лозимки, булар даво сифатидагина истеъмол қилинади. Ҳатто ёшлар учун ҳам овқат сифатида истеъмоли зарардан холий бўлмайди.

Агар балғам туғдирувчи нарсалардан хоҳ ёқтирмай, хоҳ мажбуран истеъмол қилинган бўлса, уни даф этиш учун даво билан илож қилиш ҳам даво бўлмайди, балки унинг мизожига зид бўлган овқатнинг тановули лозим, шунда аввалги овқат зарарини сўнгги овқат даф этади.

Билмоқ керакки, агар сут ичган вақтда қари кишиларнинг киндик ва жигарларининг атрофида чўзилиш ва таранглик, оғриқ ва қичиқ пайдо бўлмаса, аъзоларига сутнинг бориши яхши бўлса, улар учун сут ғоятда фойдалидир. Зероки сут уларнинг баданларига ҳам овқат, ҳам рутубат етказиш билан мизожларига жуда мувофиқдир. Улар учун сутнинг энг мувофиқроғи эчки сутидир.

Яна қарилар учун ҳам сутдан пишган сут муносиброқдир. Сутни қайнатишдаги энг яхши тадбир шуки, уч ҳисса сутга бир ҳисса сув қўшиб, чорак ҳиссаси, яъни зойил бўлгунча қайнатилади. Сўнг новвот ёки асал қўшиб, ҳазмга лойиқ миқдорда ичилади. Агар қайнатишда бир бўлак занжабил қўшиб қайнатилса янада яхшироқ бўлади.

Қари кишилар учун сабзалардан энг яхшироғи лавлаги, петрушка ва бирозгина гандано ҳам сабзордир. Бу сабзаларни обкома ва зайтун ёғи билан қайнатиб тановул қилинади. Обкома шундай даводирки, арпа уни, янчилган ялпизнинг ҳар биридан баробар миқдорда олиб, хамир қилиб, бир неча дона ғўлак шаклида қилиб, тандирга қўйиб пиширилади. Сўнг шу ғўлақларга баробар вазнда ялпиз, шу вазнда туз ва ғўлакнинг чорак вазнда бодийён, совуқ мизожлилар учун долчин, қалампирмунчоқ ва петрушка уруғи кабилардан қўшиб, яна хамир қилиб, йигирма кун офтобга қўйиб, ҳар куни унга сув сепиб, кавлаб турилади, токи ранги қорайиб, ҳид пайдо қилиши керак. Сўнг уни сувда эритиб, тоза сувини ажратиб олиб, шишага солиб, яна бир неча кун офтобга қўйилади ва ҳар куни чайқатиб турилади, сўнг истеъмол қилинади. Хусусан, таомдан аввал истеъмол қилинса ични мулойим қилиш билан ёрдам беради.

Аммо лавлагининг этидан ейиш сазовор эмаски, эти ғализ савдовийдир. Унинг манфаати қайнатилган шўрвасидадир. Шунингдек, барги ҳам фойдали бўлиб, унда ғализлик йўқ.

Агарда бир одам бирор муқаррар вақтда саримсоқ истеъмол қилиб юрган бўлса, қариган вақтда ҳам саримсоқ еса унга яхши фойда қилади.

Мурабболардан занжабил мураббоси мувофиқроқдир. Шунингдек, бошқа мурабболар ҳам наф қилади. Шу шарт биланки, фақат меъдани иситиб, ҳазмга ёрдам бериш даражасида бўлиши, баданда куруқлик пайдо қилиш даражасига етмаслиги лозим. Уйқу келтириш учун коҳу истеъмол қилиш энг маъқул тадбирларданки, хушбўй зираворлар билан пиширилган бўлса, чунончи бу "навм ва йақза" (уйқу ва уйғоқлик) бобида айтиб ўтилди.

Табиблар қариларга таом ҳазм бўладиган соатда ични мулойим қиладиган даво ва меваларни истеъмол қилишни ҳам буюрган эдилар. Демак, аввало, юмшатовчи даволар ва юмшатовчи мевалардан бир шингил баён қиламизки, ҳар қандай фасл учун муносибларини истеъмол қилсинлар.

Масалан, анжир кексалар учун ҳар қандай юмшатовчиларнинг афзалидир. Демак мизож иссиқ булса ёки ёз фасли бўлса ҳўл анжирни бирозгина олхўри билан қўшиб истеъмол қилиш муносибдир. Агар мизожи мўътадилроқ ва куз фасли бўлса анжирнинг ўзини ейиш сазовордир. Агар мизожда совуқ ғолиб бўлиб, қиш фасли бўлса қуритилган анжирни асал шарбати билан пишириб ейиш лойиқдир. Агар баҳор фасли бўлса сут билан пишириб ичиш маъқул. Бундан бошқа ҳар қандай нарсани ейишда ҳам мизожга мувофиқи зарур. Анжирдан кейинги даражада ширали узум ва майиз турадики, фаслга қараб муносиби истеъмол қилинади.

Форсий ва туркийда печак ва печак дейиладиган лайлобининг хиллари кўп бўлиб, қайси хилидан муяссар бўлса, уни сувда қайнатиб, озгина туз ҳам қўшиб пиширилади. Унга обкома ва зайтун ёғи қўшиб, хушбўй қилиб ичилса, ични яхши юмшатади. Шунингдек, басфойижнинг илдизини товуқ гўштининг шўрвасига ёки лавлаги шўрвасига ёки каранб шўрвасига қўшиб пиширилса, қариларга ични юмшатиш учун муносибдир. Каранб ҳозирги замонда одамларнинг хато талаффузи билан карам деган ном билан машҳурдир.

Билмоқ керакки, сақич ўз хосияти билан ичакни беозор тозалаб, қариларнинг ичини мулойим қилади. Ичиш миқдори бир фундуқ миқдоридан то уч фундуқ миқдоригача раводир. Фундуқ бир мева бўлиб, рус ёнғоғи номи билан машхур. Шунингдек, хасакдонанинг мағзини кашк билан ичиш қарилар учун яхши юмшатувчидир. Агар хасакдонанинг мағзидан бир ҳисса ва қуритилган анжирдан ўн ҳисса қўшиб, мулойим қилиб янчиб, ёнғоқдан каттароқ миқдорда тановул қилинса, ични жуда яхши мулойим қилади. Бироқ буларнинг истеъмоли вақти юқорида айтиб ўтилдики, асосий овқат ва кўп миқдорли бўлган кучли таомдан ярим соат аввал истеъмол қилинади, шунда кераклича таъсир қилади. Чунки овқатдан кейин ёки овқат вақтида истеъмол қилинса, озгина дори кўпгина овқатга қўшилиб, таъсири билинмай қолади.

Яна ёғ билан ҳуқна (клизма) қилиш фойдалидир, ҳам ични мулойим қилади, ҳам ичакни юмшатади. Ҳуқна учун ёғларнинг яхшироғи ширин зайтун ёғидир. Бошқа ўткир ҳуқналардан сақланиш лозимки, қариларнинг ичакларида қуруқлик юз бермаслиги керак.

Огоҳлантириш. Билмоқ керакки, қари одамларнинг таъблари (ичи) икки кунда бир марта келиши табиий мўътадил ҳол бўлиб, бунда юмшатувчи нарса истеъмол қилмаслик керак. Ҳар куни ични келтириш ҳожатдан ортиқчадир. Агар иккинчи куни ичи келмаса юмшатувчи нарсанинг истеъмоли зарурдир. Ва бу истеъмол бир ҳафтада бир марта, кўп бўлса икки мартаси етарли, ортиқчаси зарарлидир.

УҚАЛАШ, РИЁЗАТ ВА ТИҚИЛМАЛАРНИ ОЧИШ ТАДБИРИ

Билмоқ керакки, жуда қари кишилар учун далк, яъни баданни уқалаш мўътадил бўлиши шартдир, каман ва кайфан. Аммо камани мўътадил шуки, уқалаш замони мўътадил замон бўлиб, кўп узоқ замон бўлмаслиги керак. Ва мўътадил кайфун шуки, қари кишининг тоқатига лойиқ ўртача қувват сарфлаб уқаланади. Яна баъзи аъзоси заиф ва оғриқли бўлса, уни уқаламайдики, зарар қилади. Уқалашнинг барча қисмлари ўз жойида айтиб ўтилди. Аммо қарилар учун

энг муносиби шуки, дағалроқ кўл ва дағалроқ латта билан уқаланса аъзоларида бўлган иллатнинг мусибати ва зарарини манъ қилишда ғоятда таъсирли бўлади.

Аммо кексаларнинг риёзатлари баданларининг аҳволига, уларда одат бўлган касалликларига ва одатларига қараб ҳар хил бўлади. Чунончи, агар баданлари ғоят мўътадилликда бўлса, мўътадил риёзат муносибдир. Совуқ мизожликларни кўпроқ ва камрутубатларни камроқ уқалаш лозим, шунда рутубатли кишиларнинг чиқинди рутубатлари уқалаш орқали кўпроқ тарқаб, мўътадилга яқинлашади. Камрутубатликларнинг рутубатлари эса камроқ тарқайди.

Шунингдек, бир одам бир касалликка мубтало бўлган бўлса, риёзат қилишда ҳам шу касаллика риоя қилиш жуда лозим. Масалан, димоғида касаллиги бор одам мияни риёзатдан сақлаб, бошқа аъзони риёзат қилдириши керак. Чунончи, қийин жумлани мутолаа қилиш, бирор нарсани ёд олиш, кўп бедор бўлиш каби риёзатлардан сақланиши лозим, балки пиёда ёки от миниб кўп юриш ва рўзғор ишлари каби кўп фикр ва ўйлаш керак бўлмайдиган ҳаракатлар билан машғул бўлиш лозим.

Агар касаллик оёқда бўлса пиёда юриш, тик туриш каби риёзатлардан сақланиб, кўл билан кўп ҳаракат қилиш, от ёки аравада кўп юриш, камон отиш, ўтириб теша чопиш каби риёзатлар сазовордир.

Агар касаллик тана атрофида бўлса, чунончи жигар, талоқ, меъда ва ичакларда бўлса бош ва оёқ ҳаракати муносиброқдир, башартики монелик бўлмаса, чунончи кўп тиловат қилиш, кам ухлаш, пиёда юриш каби. Агар монелик бўлса, чунончи, пиёда юришда қувват кам бўлгани сабабли қоқилиш ва йиқилиш эҳтимоли бўлса ёки йўл нотекис ёки кўприги бўлмаган ариқдан сақраб ўтиш лозим бўлиб, бу қаттиқ ҳаракатдан шиш бор аъзога зарар ва озор етиш эҳтимоли бўлса, бу риёзатдан сақланишни вожиб деб билиш керак, балки тиловат қилиш билан қаноат қилиш лозим.

Агар касаллик кўкрак аъзоларида бўлса, чунончи ўпка ва унинг пардасида бўлса, зинҳор овозли риёзат қилмаслик лозим. Балки фақат оёқ ҳаракати ортиқча ҳансираб қолмаслик даражада бўлса, фақат фикр билан бўладиган мутолаа бўлиб, жумла ўқилишидан беҳожат бўлса, сазовордир.

Яна риёзат билан шуғулланиш тадрижий бўлиши лозим. Бирданига одатланилмаган кўп риёзатни амалга ошириш мумкин эмас. Бу нарсаларнинг ҳаммаси "Далк ва риёзат" (уқалаш ва риёзат) бобида муфассал айтиб ўтилганки, агар бу ерда тушунмовчилик бўлса, ўша фаслга мурожаат қилинсин.

Агар қари кишиларнинг баданларида тиқилма пайдо бўлса, тиқилмани очувчи дорилар зарур бўлади ва доимо тиқилманинг риоясида бўлиш улар учун лозимдир. Тиқилма очувчиларнинг энг яхшироғи ялпиз маъжуни (маъжуни фудинажий), фалофулий маъжуни (маъжуни фалофулий), амрусий маъжуни (маъжуни амрусие)лар бўлиб, тиқилма пайдо бўлишини тўхтатади. Пайдо бўлган тиқилма (судда)ни очиб, тиқилма моддасини йўқотади.

Тиқилма очилгандан сўнг ҳаммомга буюриш керак, шунда тиқилма моддасидан сақланиб қолгани бўлса тер билан чиқиб кетади. Сўнг бадан юзасини ёглаш, ботин учун гўшт суви (мо ул-лаўм)га жўхори ва арпа қўшиб, пишириб ичишга буюриш керак, шунда бу овқат тери тешиқларини очиш учун истеъмол қилинган қуритувчи даволар ва ҳаммомдан юз берган қуруқликни йўқотиб, баданга ташдан ҳам, ичдан ҳам рутубат етказди.

Агар одам саримсоқ ҳамда пиёз ейишга одатланган бўлса, булар тиқилмани йўқотишда зўр таъсирга эга. Агар шаробхўр бўлса, мурчни майда туйиб, шаробга солиб ичса, тиқилма пайдо бўлишига тўсиқ бўлади. Асалдан қилинган шароб қари кишилар учун мувофиқ бўлиб, тиқилма пайдо бўлиши ва бўғим оғриқлари юз беришининг олдини олади. Хусусан, агар тиқилма махсус бир аъзода бўлса, шу аъзога хос бўлган дорилар шу шаробга қўшилган бўлса, жуда тез таъсир қилади. Масалан, агар тиқилма сийдик аъзоларида бўлса, петрушканинг уруғи ё илдиздан қўшилган асал шароби билан фойда қилади.

Агар тиқилма тош келгани сабабли бўлса, петрушкадан ҳам кучли даво, масалан, петрисолиюнки, бу тоғ карафси (пертушкаси) бўлиб, у билан тайёрланган асал шароби (шароби асалий) фойдалидир. Агар тиқилма ўпкада пайдо бўлган бўлса, зуфо, солиха, парисиевушон ва усъус томири кабилар билан тайёрланган асал шароби фойдадир ва ҳоказо

ДОРИЛАР БИЛАН ДАВОЛАШ

Энди дорилар билан даволаш баёнига киришамиз. Дори билан даволашда ўнта нарсага риоя ва амал қилиш зарур. Масалан, биринчи касалликнинг турига қараш, иккинчи касалликнинг сабабига қараш, учинчи беморнинг қуввати ва қувватсизлигига қараш, тўртинчи пайдо бўлиб турувчи мизожларга қараш, бешинчи табиий мизожга қараш, олтинчи беморнинг ёшига қараш, еттинчи беморнинг одатига қараш, саккизинчи яшаб турган шаҳарига қараш, тўққизинчи ҳозирда турган вақтига қараш, ўнинчи обу ҳавога қараш.

Билмоқ керакки, касалликнинг турига риоя қилиш шуки, аввало яхшилаб ўрганиш ва текшириш керакки, бу касаллик иссиқми ёки совуқми? Хўлми ёки қуруқми? Мизожидаги кайфият басийми ёки мураккабми? Моддасизми ёки моддаликми? Бас, бу риояларга мос даволашлар билан муолажа қилиш лозим.

Касаллик сабабининг риояси шуки, бу касаллик баданга оидми ёки нафсонийми? Янгими ёки эскимми? Шунга муносиб сабабни йўқотиш фикрида бўлиш лозим.

Беморнинг қувватли ва қувватсизлигининг риояси шуки, бемор бақувват бўлиб, баданини бўшатишга ҳожат бўлса, бўшатиш учун киришилади. Агар қувватсиз ва заиф бўлса, гарчи баданни бўшатишга (истифроғга) ҳожат бўлса ҳам, бўшатишга киришилмайди. Шунингдек, агар бақувват бўлса доридан ҳам бақувватроғини истеъмол қилиш билан мақсадга тез етишга, агар бемор заиф бўлса, давонинг ҳам заифроғини ишлатишга мулоҳаза қилиш лозим.

Беморнинг заифлигидан мурод ҳақиқий заифлик бўлиб, бу заифлик касалликнинг узоқ чўзилиши ва бадан ҳожатларининг кўплигидан юз беради. Вақтинча юз берувчи заифлик эса касалликнинг қаттиқлиги ва хилтларнинг кўплигидан юз беради. Бунга эса, бўшатиш (истифроғ) қувватга сабаб бўлади.

Сабабни йўқ қилиш, тасодифий юз берувчи мизож ҳамда табиий мизожнинг риояси шуки, нотабиий мизож билан табиий мизож бир-бирига солиштирилади, ҳар икки мизож бир-бирига нисбатан қарама-қаршилиқда нақадар узоқ бўлса, шу қадар касалликнинг сабаби бақувват бўлади.

Бу сабабни йўқотиш учун даво ҳам шу қадар қувватда ва миқдорда бақувват бўлиши лозим. Масалан, агар аслий мизож иссиқ бўлиб, нотабиий мизож ҳам иссиқ бўлса, касаллик сабаби заиф эканига далилдир. Давонинг ўткир совуқ бўлишига ва совуқ даво миқдорининг кўп бўлишига ҳожат бўлмайди. Фақат ҳодис касаллик ғоят даражада кучли бўлса, уни йўқотишга лойиқ даражада зид даво кифоя қилади.

Агар аслий мизож иссиқ бўлса, ҳадис касаллик совуқ бўлса, касаллик сабабининг зўрлигига далилдирки, асл мизожни тўлиқ мағлуб қилишга ва муҳолиф кайфиятга татбиқ этишга таъсир кўрсатгандир. Демак сабабга қаршилиқ қилиш ҳамда ғалаба қилиш учун давода ҳали ўткир иссиқ ва кўп миқдор иссиқ бўлишга ҳожат бўлади. Фақат ҳодис касаллик кўп қўрқинчли бўлмаса, бироқ ортиқча иссиқ дорини бир томондан асл мизожга зарар қилиши ўйланса, бу тақдирда иссиқ давони кам миқдорда ва камкайфиятли қилиш мумкин бўладики, бу ҳам ўртача чегарадан кам бўлмаслиги лозим.

Бемор ёшининг риояси шуки, агар бемор гўдак ёки қари бўлса, уларга кучли сурги дори бериб бўлмайди. Шунингдек, ҳодис бўлган касаллиги иссиқ бўлса, унга кучли совуқ дорини, хусусан, кофурни бериб бўлмайди. Зероки гўдак ва қариянинг мизожи заиф бўлади. Заиф мизожли кишини бундай кучли сурги дори ва ўткир совуқ даволарга чидаш учун қуввати ва тоқати етмайди.

Агар кексаларда ҳодис бўлган касалликнинг сабаби зўр бўлса, унга муқобил давонинг қуввати ҳам касаллик сабабига муносиб бақувват бўлиши керак. Совуқликни кучайтириш истаги бўлса ҳам, бироқ кексаларнинг заифликлари бунга тўсиқ бўлади. Бундай даволашнинг заминиди бошқа зарар ҳам юз беришининг эҳтимоли борки, табиблар булар учун ўткир совуқни манъ қилганлар. Фақат ўткир совуқни истеъмол қилишни ҳозирги зарурат тақозо қилса, зарарни ўйлаб бақувват давони ишлатишни тарк қилишдан кучли офатлар юз бериши аниқ бўлса, кейинроқда юз бериши мумкин бўлган зарарни ўйлаб, ҳозирда пайдо бўлиши аниқ бўлган зарарга рози бўлиш, албатта, мумкин эмас.

Беморнинг одатини риоя қилиш шуки, бемордан сўраш керакки, сурги ва қустирувчи дориларни истеъмол қилишга одатланмаганми? Юмшатувчи, сурувчи ва кучайтирувчи дориларнинг таъсири унинг табиатига ёқадими? Шунда ҳожатга яраша тадбирни амалга оширади. Шунга амал қилиш одатга риоя қилишдир. Одатга риоя бетажриба ҳосил бўлмайди. Шунинг учун табиблар дейдиларки, мумкин бўлса беморни аввалда тановул қилиб юрган нарсалари орқали даволаш зарур. Агар сурги дори беришни хоҳласа аввало юмшатувчи нарсадан бериб, унинг табиатини (ичини) имтиҳон қилиб кўриш керак, сўнг сурги дори бериш керак. Шу жойда табиат одати ҳукмларидан баъзи нарсаларни эшитиб қўйиш лозим ва улардан баъзиларини ёзиб ўтамиз.

Ҳаким Муҳаммад Акбар Арзоний айтадиларки, менга кузатишга тўғри келган ажойиб воқеалардан бири шуки, бир одам бор эди, беш жилонжийда, тўққиз дона сапистон ва бир дирам қизилгулни қайнатиб ичса, йигирма марта ичи кетар эди.

Яна бошқа бир одам бор эди, бир мисқол испағул ичса, ўттиз марта ҳожатга борар эди ва ҳожатда барча хилтлар ва моддалар ҳайдаларди.

Яна бошқа бир одам бор эди, сано ва тўрбут каби сургилардан юқорида айтилган юмшатувчилар миқдорига нисбатан икки ҳисса миқдорини ичса ҳам ичи сурмас эди. Аммо фулуси хиёршанбардан беш дирам ичса, етарли даражада сураар эди.

Бир одам иссиқ мизожли эди ва кўпинча совуқлик истеъмол қилар эди. Ҳар вақт семизўт уруғининг ширасидан ичса азвосида хориш (қичиш) пайдо бўлиб, бетоқат бўлар эди. Тилида ва юзида гўё чумоли каби юриб тургандек ҳаракатни ҳис қилар эди. Сийнасида хафалик ва нафасида торлик пайдо бўлар эди. Токи қусмаса, бу иллат йўқ бўлмас эди. Мен гумон қилдимки, бу киши семизўтнинг ширасини ичганда тасодифан бошқа сабаб билан бу касаллик юз берган ва у бу касаллик семизўт шираси сабабли деб ўйлаган бўлса керак. Шунга асосан ҳар вақт семизўт ширасини ичганда савдо васваси билан шу нарса юз беряпти деб ваҳима ичида сезса керак, бўлмаса, бу воқеа юз бермас эди, деб ўйладим. Бинобарин, ўша кишига сездирмай, озгина семизўт ширасини овқатга кўшиб, махфий

ҳолда едирган эдим, ўша соатда мазкур ҳолат унда рўй бериб, бетоқат бўлди, сўнг қайт қилиб, таскин топди. Бас, маълум бўлдики, бу иллат одатнинг таъсири экан, деб ёзганлар.

Бу мискинга ҳам бир одам ҳожатманд бўлиб келган эди. Савдоси голиб эди. Унга бир неча кун мунзиж (пиширувчи) едиргандан сўнг, девпечак сақамуниё, сано ва турбутдан қўшма сурги дори бердим, ҳеч бир таъсир қилмади. Икки кундан сўнг, мазкур миқдорга ярим ҳиссадан қўшиб бердим. Демак, пишиши нотамом бўлган экан, деб гумон қилиб, яна ўн кун пиширувчи дори истеъмолига буюрдим. Эҳтиёт учун ўн дона ҳабби танакор ҳам бердим. Ҳаббни кечаси ютиб ётиб, эртаси наҳорда сургини ичишга буюрдим. Ажабо, мазкур ўн дона ҳабби танакор кечаси то тонггача ўн марта ич сурганини хабарини эшитдим. Яна бу дорини истеъмол қилиш лозимми ёки тўхтатиш керакми, деган саволни бердилар.

Мен гумон қилдимки, аввалги икки марта истеъмол қилинган сурги дорилар ҳануз боқий турган бўлиб, энди таъсир қилибди-да, деб ўйладим. Сургини уч кундан кейин истеъмол қилишга буюрдим. Шундан сўнг, қачон сурги қилишни хоҳласа уч дона ҳабби танакор ютар, беш-олти марта сурар эди, бошқа сурги дорилар таъсир қилмас эди. Бадан тозаланишига ва тўлиқ сихҳат топишига Ҳазрати Ҳакими мутлақ (Аллоҳ) фақат ҳабби танакорни сабаб қилди. Табиатга мувофиқ нарсада шу қадар хислат борки, барча даволаш табиий одатга мувофиқ бўлиши лозим ва унинг риояси зарурдир.

Шунинг учундирки, табиблар "ал-одат табиатун сониййатун", яъни одат иккинчи табиатдир, деганлар. Аммо Букрот "ал-одат табиъатун хомисатун", яъни одат бешинчи табиатдир, деган ва бу сўзнинг маъноси биттадир. Чунки ҳар бир инсоннинг мизожи тўртта кайфиятдан бирига мойил бўлмай чора йўқ. Шунинг учун фалонийнинг таъби иссиқ ёки совуқ, ё ҳўл ё қуруқ, дейдилар.

Ва бу табиат ўша киши ҳақида табиий бўлиб, унинг риояси зарурийдир. Одат риояси ҳам шарт бўлиб, табиатга ўхшашдир. Бас, агар бир ягона таъб ҳамма одамга мос келишини эътиборга олинса, одат эса иккинчи табиат бўлади. Агар тўртта табиатни ҳам бир одамга мос келиши эътибор қилинса, шубҳасизки, одат бешинчи табиат бўлади.

Шаҳар риояси (муроёоти балад) шуки, билмоқ керакки, шаҳар иссиқми ёки совуқми? Иқлим жиҳатидан таъби қандай? Жойлашиш жиҳатидан, атрофи жиҳатидан қандай ва қандай хосияти бор? Ушбу жиҳатларда хабардор бўлгандан сўнг, даволашда ҳам шунинг тақозосига мувофиқ риояни ишга солиш керак. Масалан, асар шаҳар мўтадил иқлимдан бўлса, мўтадилликка тўсиқ бўладиган нарсаси бўлмаса, иккинчи ёки учинчи иқлимдан бўлса ҳам, бироқ унинг жануб томони тоғ, шимол томони ширин сувли дарё бўлса, демак бундай шаҳарлар ўз хислатлари билан мўтадил бўлса, унинг табиати иссиқ бўлади. Ёнма-ёнлик жиҳатидан совуқ бўлиб, ундаги беморга ўткир иссиқ ва ўткир совуқ қилиб бўлмайди, мўтадил даражани риоя қилиш лозимки, унинг мизожи мўтадил бўлган сабабли унда турган кишининг мизожи озгина ўзгартирувчининг таъсири билан ўзгариб кетиши мумкин.

Юқорида айтиб ўтилдики, заиф сабаб учун заиф тадбирни қўллаш керак. Шунингдек, иссиқ шаҳарда иссиқ касаллик юз берса, мўтадил шаҳарда юз берган иссиқ касалликнинг давосига нисбатан совуғи камроқ даво қилиш етарлидир. "ли - заъфи сабабиҳи" (сабабининг заифлиги туфайли).

Яна кўпгина иссиқ шаҳарларда кўп қон олиб, танқия камроқ бўлиши лозим. Қаттиқ сурги ва қусишдан сақланиш керак. Қон олиш ўрнига қаноат лозим. Шунингдек, жуда совуқ шаҳарда зўр сурги ва қаттиқ қусишдан қочиш керак. Қон чиқаришга мумкин қадар журъат қилинмаслиги лозим. Агар чиқариш зарур бўлса, бу ерда қортиқдан кўра фасд афзал, яъни томирдан қон олиш афзал.

Яна билмоқ керакки, баъзи шаҳарда бир хосият бўладики, баъзи дорилар бу шаҳарда таъсир қилади ва бошқа шаҳарга юборилса аввалгидек таъсир қилолмайди, балки мутлақо таъсир қилмайди, таъсири бутунлай йўқ бўлади. Масалан, исбот бўлганки, бир шаҳарда бир заҳар бўлиб, заҳри қотилликда машҳурдир. Уни бошқа шаҳарга олиб борилса, гарчи обу ҳаво таъсирдан қанчалик эҳтиёт қилинса ҳам, унда мутлақо заҳарлик таъсири қолмайди. Фориқун ҳам Рум шаҳарида қилган амалини бошқа шаҳарга олиб борганда қилолмайди.

Бинафша Тошкентда қилган таъсирини бошқа шаҳарга борса қилолмайди. Демак таъбиб бу борада ҳам моҳир бўлиши керак ва у қайси шаҳарга борса, ўша шаҳарнинг ҳақиқат сирларини билувчи доноларидан ҳар бир нарса ҳақида сўраб билиши ва бу билан адашувдан ўзини сақлаб қолиши лозим.

Ҳозирги вақт риояси дейилганда икки маъно тушунилади ва ҳар иккиси ҳам айна мақсадни билдиради. Масалан, биринчи маъноси шуки, ҳозирги пайтда тўрт фаслда қайси бири ҳозир бўлса ўша фасл риояси лозимки, шу фаслга муносиб даво ва овқат билан тадорик кўриш лозим, башартики фасл табиий ҳолида устувор бўлса, чунончи, бу тўрт фасл бобида баён қилинди.

Иккинчи маъноси шуки, бир фасл ҳозир бўлса, бироқ у ўз табиатида барқарор бўлмай, ўзгариб турса, чунончи, қиш фасли бўлса, бироқ ҳаво иссиқ бўлса, бу фасл қишлик табиатида ўзгарган бўладик, қиш фаслида шу кунги тадбирда шу кунги вақтнинг кайфият даражасини риоя қилиш керак.

Демак ушбу айтиб ўтилган ўнта нарсага риоя қилган ҳолда даволашга киришиш лозим. Даволаш зид кайфият ёки касалликнинг кам -кўплигига қараб бўлади, лекин кайфият даражаси даводан ёки кайфият даражаси касалликдан чиқариб олинади, яъни касаллик кайфияти бақувват ёки заифликда қайси даражада бўлса, давонинг зидлик кайфияти ҳам шу даражада бўлади, шунда бу касалликни йўқотишга қарши тура олади. Масалан, кўп ўткир иссиқ касалликка ўткир совуқ билан даво қилинади. Ёки бадан мизожидан ҳукм чиқарилади, масалан, иссиқ мизожли кишида иссиқ касаллик юз берган бўлса, уни даволаш учун совуқлиги енгилроқ дори билан даво қилиш сазовордир. Зероки унинг сабаби ҳам заифдир.

Лекин иссиқ баданга иссиқ сабабнинг таъсири зўрроқ ўзгариш бергани каби ҳис этилади. Агар касаллик кайфияти ёки бадан мизожи аксинча бўлса, даволашда ҳам мазкур тадбирнинг зидди қилинади. Масалан, агар кучли совуқ кайфиятли касаллик бўлса зўр иссиқ кайфиятли дори билан даволанади. Ёки совуқ мизожли кишида зўр совуқ кайфиятли касаллик юз берса, унга заифроқ иссиқ дори билан илож қилинади.

Ёки давонинг кайфият даражасини вақтга, ҳавога ва маконга муносиб бўлган муносабатдан чиқариб олинади. Зероки ёз вақти ва ҳаво иссиқ бўлса, даволашда даво кайфияти кўпроқ совуқ кайфиятда бўлиши тақозо қилинади. Агар аксинча, қиш фасли бўлиб, ҳаво кўп совуқ ва макон ҳам жануб шамоли ва маконнинг жануб томони очиқ бўлса ва шимол томонида тоғ бўлиб, шимол шамолига тўсиқ бўлса, иморатнинг жануб томони очиқ ва шимол томони девордан маҳрум ва шимол шамолига муқобил бўлса, даволашда даво кайфияти кўпроқ иссиқ бўлиши тақозо қилинади.

Аmmo давонинг истеъмоли вақти касаллик вақтидан чиқариб олинади. Масалан, иссиқ шиш касалининг чиқаётган вақти фақат қайтарувчи давонинг вақти бўлиб, зимод (боғланувчи) дори ишлатилади. Охирида эса, фақат тарқатувчи давони ишлатиш вақтидирки, унга қайтарувчи (радиъ) дори зарар қилади. Ёки кўпайиш (тазойид) вақтида, яъни бошланиш даражадан ўтиб, кўпайиб тараққий қилишда ва ҳануз тугаш даражага етмаган бўлса ҳам эритиб тарқатувчи дори ишлатишнинг вақти ҳисобланади.

Шунингдек, иссиқ касалликнинг чиқиши бошида моддани бироз юмшатадиган даво ишлатишнинг вақтидир. Охири кучли юмшатувчи дори ишлатиш вақти ҳисобланади. Шунингдек, агар касалликнинг моддаси кўп ва қўзғолувчи бўлса, касалликнинг бошланишида модданинг пишганига қарамай, сурги билан бўшатиш вақтидир.

Агар модда камроқ, қўзғолмаган ва ҳаяжонсиз бўлса, аввало дори ва пиширувчи овқат истеъмоли вақти бўладикки, пишгандан сўнг бўшатиш амалга оширилади. Ёки беморнинг қуввати ва заифлигидан чиқариб олиндики, бемор бақувват одам бўлса, бўшатишни орқага сурмай, касалликнинг бошланишида истеъмол қилиш лозим. Чунки бўшатиш учун ҳожат ҳамда бўшатишга етарли қувват бўлатуриб, бўшатишни орқага суриш касалликни табиат устидан ғалаба қилишига ва қувватнинг заифлашувига бож бўладикки, у пайтда даволаш қийин бўлади.

Агар бемор заиф бўлса, бироқ бўшатиш учун ҳожат зўр бўлса ва овқат билан қувватни зиёда қилиш қийин бўлса,

бу тақдирда тўлиқ эҳтиёт билан бўшатишни жуда енгил ва бир неча марта қилиш ва моддани оз-оздан бўлиб-бўлиб йўқотиш лозим. Шунда беморга малоллик кам, мақсад ҳосили тез ва осон бўлади. Лекин шу орада беморга муносиб овқат ва ичимлик билан куч ҳосил қилиб туришига диққат қилиш керакки, бу ишлар доно табибнинг хоҳиш ва раъйига боғлиқдирки, қайси тадбир яхши бўлса, ўша тадбирни амалга оширади.

Ёки давонинг муносиб истеъмол қилиш вақтини касалликнинг юз берган вақтидан чиқариб олади. Масалан, агар қиш фаслида бўшатиш зарур бўлса, куннинг ўртасида, яъни туш вақтида бўшатиш лозим. Шунда кундузда кўшнинг таъсири билан ҳавонинг шиддати камайиб, қиш табиатидан баҳор табиатига мойилроқ бўлади. Ёки ёз фаслида бўлса, эрта саҳар вақтида бўшатиш муносиб бўлади, шунда кеча салқинлигининг таъсири билан ёз табиатига мойилроқ бўлади.

Аmmo давони қайси тариқада истеъмол қилиш касаллик юз берган аъзодан чиқариб олинади. Масалан, ичак яраси юқори ичакда бўлса дорини ичириш муносибдир. Агар яра пастки ичакда бўлса дорини ҳуқна йўли билан ишлатиш муносибдир. Зероки касал аъзога дорининг етиши аввалги тақдирда ичириш билан бўлади, кейинги тақдирда ҳуқна билан тезроқ етади.

Аmmo давонинг қайси бирини бошқа дорига нисбатан мувофиқроғи беморнинг қуввати ва заифлигидан чиқариб олинади. Зероки беморнинг ҳоли ҳар вақтда ҳар хил бўлиб ўзгариб туради. Масалан, касалликнинг узоққа чўзилиши парҳез ва бўшаниш сабаблари билан заифланиш ёки дарднинг камайиши, даво ва овқатнинг ёрдами билан қувватнинг ўсиш ҳолатлари боис бўлади. Демак, шу замонда истеъмоли манзур бўлган давонинг қуввати шу замондаги беморнинг қувватига муносиб бўлгани мувофиқроқ бўладикки, аввалда беморнинг бақувват бўлган ҳолига муносиб бўлган ич кетиши сўнгги бақувват замонида ўткирлик қилади ёки аввалги заифлик ҳолига муносиб бўлган юмшатувчиси сўнгги бақувват ҳолига кифоя қилмай, сурги дорига ҳожат бўлади.

Аммо махсус бир аъзога даво қилиш тўрт хил йўл билан тамом бўлади. Биринчиси шу аъзонинг табиий мизожидан олинади. Чунончи, "Ташриҳи аъзойи мураккаба" (мураккаб аъзолар ташриҳи) бобида айтиб ўтилдики, барча аъзоларнинг мизожи бир-биридан фарқ қилади. Масалан, миянинг мизожи совуқ, юракнинг мизожи иссиқ бўлиши табиийдир. Бас, ҳар аъзога ўзига хос даво қилиш шу аъзони табиий мизожига келтириш учун кайфияти кифоя қиладиган даво билан даво қилиш лозимки, мияга даво қилишда иссиқроқ даво қилиш зарар қилади. Юракка даво қилишда совуқроқ даво зарар қилади. Демак ҳар қандай аъзонинг табиий мизожига мувофиқ ва муносиб даво қилинади.

Иккинчи йўли шу аъзонинг хилқатидан олинади. Демак, агар шу аъзо нозик жисмли бўлса, чунончи, ўпка каби юмшоқ, нозик ва тешик яратилган бўлса, унинг давосига бақувват давони ишлатиб бўлмайди. Агар буйрак каби жисми қаттиқ бўлса, унга бақувват дори билан даво қилинади. Агар жигар каби ўртача жисмли бўлса, унга ўртача даражали даво ишлатилади.

Учинчи йўли аъзонинг қадрли аҳамиятидан олинади. Масалан, юрак, мия ва жигар каби раис аъзолар қисмидан бўлса ёки меъда, ўпка каби фойдаси барча аъзоларга баробар бўлиб, барча бадан унинг фойдасига муҳтож бўлса ёки ўша аъзо бағоят латиф ва шариф, ҳисси ўткир бўлса, чунончи, кўз ва қулоқ каби латиф ва закий бўлса, уларни даволашда бақувват эритиб тарқатувчи даво зинҳор ишлатилмайди.

Бинобарин, Шайх ур-раис (унга Аллоҳнинг раҳмати бўлсин) айтадиларки, ҳар вақт раис аъзоларнинг танқияси зарур бўлса зинҳор бақувват даво билан бир дафъада танқия қилинмасин. Шунингдек, буларга дори боғлаш манзур бўлса, бақувват эритувчи даво истеъмол қилинмасин, ҳатто, мўътадил қувватли эритиб тарқатувчига хушбўй қобиз даволардан қўшиб, боғлаш лозим. Шунда бу аъзонинг қувватини муҳофаза қилади. Тарқатувчи дори кўзнинг қувватини тарқатмайди, деб таъкид қиладилар Шайх ур-раис.

Яна бундай аъзоларни ҳаддан ортиқ совитиш ҳамда ҳаддан ортиқ иситиш ҳам мумкин эмас. Бундай риоя учун ҳаммадан лойиқроқ аъзо юракдир, ундан кейин мия, ундан сўнг жигардир.

Шунингдек, меъда ва ўпканинг фойдаси баданга тўлиқ муштарак бўлгани учун уларни ҳам ҳаддан ортиқ совитиб бўлмайди, хусусан, агар уларнинг ўзида заифлик бўлса, ғоятда манъ этилган. Шунинг учундирки, ўткир иситма касаллигида агар меъдада заифлик бўлса, ўткир совуқ сув ичириш ва бошқа ўткир совуқлик даво ичириш мумкин эмас.

Шунингдек, агар ҳар вақт заиф ўпкали кишида иситма бўлса, ўткир совуқлик даво истеъмол қилиш сазовор эмас. Шунингдек, ўткир тарқатувчи ёки бўшаштирувчи нарсани раис аъзоларга ишлатиш дуруст бўлмагани каби меъда ва ўпкага ҳам яхши эмас.

Сезгир аъзоларни риоя қилиш шундайки, унга ҳар хил сутли йатгуёт каби зарарли ва ачитиб озор берадиган ўткир даволар ишлатилмайди. Йатгуё деб заҳарли сути бўлган гиёҳ ва дарахтларга айтилади, масалан, анжир дарахтининг сути, лоғия дарахтининг сути, шубрум, мозарюн, моҳудона, банто филун, арзисо ва ашр каби сутлилардир.

Тўртинчи йўли аъзонинг жойлашувидан олинади, яъни унинг жойи баданнинг қайси ерида ва унга таъсирини етказиш учун масофани, ўтиш жойининг яқин- йироқлигини мулоҳаза қилиб, шу мулоҳазадан чиқариб олинади. Масалан, қизилўнгачга даво таъсирини етказиш учун ичиладиган дори лозимдир. Чунки ўнгач ўзи ейладиган ва ичиладиган нарсанинг ўтиш йўлидирки, унга ичиладиган даво бир онда етади. Аммо ўпка бундай эмас, унга давонинг етиши жигар орқали маълум томирлар воситасида озгина таъсир, кўпгина тўхташ билан боради. Ёки ўнгач тешиқларидан сизиш ва тарқалиш билан ғоятда оз таъсир ва кўпгина таъхир билан борадики, ҳар икки ҳолатда ҳам дорининг етишида нуқсон кўп бўлади.

Шунингдек, уср ул-балъ касаллигини турк истилоҳида қилтомоқ дейилади ва у ўнгачда юз берган фалажликдан иборатдир. Унга қиздирувчи дорини боғлашда кўкрак томонга нисбатан орқа курак томонга боғлашнинг фойдаси кўп. Чунки ўнгач кекирдикнинг орқасидаги жойдир, кўкракка нисбатан орқа томонга яқиндир. Бинобарин, орқа томонга боғланган дорининг таъсирида ўнгачга етиш умиди кўпроқдир.

Ёки бир аъзони ўзига ёпишган бошқа бир аъзо билан шериклигидан чиқариб олинади. Масалан, бир аъзода ҳосил бўлган моддани бўшатишда мазкур аъзога шерик бўлган аъзо тарафидан ҳайдалади. Чунончи, жигарнинг чуқур тарафида, яъни қорнига ёпишган тарафида модда ҳосил бўлса, уни ҳайдаш сурги билан мумкин бўлади. Зероки жигарнинг шу тарафи қорин ва ичаклар билан шерикдир, яъни ўрталарида жойлашган мосариқо томирлари воситасида моддани ичак томонга тортиш мумкин. Агар жигарнинг дўнг тарафида модда ҳосил бўлса, уни бўшатишда сийдик ҳайдаш йўли билан бўшатиш мумкин. Зероки жигарнинг шу тарафи буйрак ва қовуқ билан шерикдир. Жигар каймус ҳазмида овқатдан ажратган сувни ажваф исмли томир орқали буйракка юбориб туради. Демак сийдик ҳайдовчи дори билан мазкур моддани сувга кўшиб тортиш учун ажваф томири муқаррар йўлдир ва бу билан бўшатиш тез ва осон ҳосил бўлади.

Фойда. Билмоқ керакки, модда агар бир аъзога қуйилиб турган бўлиб, ҳануз бошланиш жойидан узилмаган бўлса, у ҳолда мазкур моддани шу жойдан бошқа, хоҳ яқин, хоҳ узоқ бир жойга жалб этилади. Шунда оқиши тўхтагунча бурунга қуйилган моддани бу аъзо ўзгариб, бузилиб фосид бўлмасдан, тўхтагандан сўнг тозалаш ва бўшатиш учун муҳлат зое бўлмайди. Бироқ моддани тортишда урта шартга риоя қилинади.

Биринчи шарт шуки, модда ҳосил бўлган аъзо билан моддаси жалб этиладиган аъзо бир-бирига фақат бир қутрда муҳолиф бўлиши шарт. Масалан, ўнг қўлда ҳосил бўлган моддани чап қўлга тортиш ва аксинча. Аммо икки қутрли муҳолиф тарафга жалб этиш раво эмас, яъни бир қутр билан муҳолиф бўлган учинчи бир аъзога жалб қилиш, масалан, ўнг қўлда бўлган моддани чап оёқ-томон жалб қилиш жоиз эмас. Бошда бўлган моддани оёқ томонга жалб этиш мумкин, аммо бошқа томонга юргизиш бўлмайди.

Иккинчи шарт шуки, моддали аъзо билан модда ҳайдалиши керак бўлган аъзо орасидаги шерикликка риоя қилишидир. Масалан, аёлларнинг бачадони билан эмчак орасида ҳамкорлик бўлиб, ҳомиладорлик муддатида, хусусан эмчакдан бачадонга бола овқати учун ҳайз қони (хуни тамс) етиб туради. Туғилгандан сўнг бола овқати учун

сут ҳосил қилишга бачадон ўзида ҳосил бўлган ҳайз қонини эмчакка етказиб туради. Шунинг учун эмчакка қортиқ кўйилганда ҳайз қонини тўхтатади, яъни эмчак билан бачадоннинг шериклигига сабаб бўлган томирлар йўлининг воситаси билан ҳайз қонини тортиб оқишдан тўхтатади.

Учинчи шарт шуки, рутубат бўлишликка риоя қилишдир. Масалан, жигар касали учун қон олиш лозим бўлса, ўнг қўлнинг бослиқ томиридан қон олиш, талоқ касали учун чап қўлнинг бослиқ томиридан қон олиш сазовордир. Зероки жигар ўнг томондадир. Ўнг қўлдан қон олганда модданинг чиқиши учун масофаси яқин, чиқиши тез ва осон бўлади. Яна бослиқ жигарнинг рўбарусидаги йўғон варид томирига ёпишгани ва жигарнинг томири ҳам шу жойда мазкур йўғон варидга ёпишган бўлгани учун фойдаси тез ва осон бўлади.

Аммо бошқа томирдан қон олганда гарчи асл бошланиши шу йўғон томир бўлса ҳам, лекин асл мабдаъи жигарга мувозий (параллел) бўлмагани ва жигарнинг қони узоқ масофадан бошқа томир воситаси билан айланиб келиши қийин, балки бошқа томирнинг қони чиқиб, ўрнига жигарнинг ғайри табиий қон ва моддаси баданга таъсир қилиб қолишига тўғри келади.

Шунингдек, талоқ касалида чап қўлнинг бослиқ томиридан олиш муносибдирки, талоқнинг жойи чап тараф қобурғанинг тагида меъдага ёпишиб туради. Унинг асл томири ҳамда бослиқнинг асл томири йўғон тана томирга ёпишган жойлари бир-бирига яқиндир. Бинобарин, талоқдаги моддани чап томондаги босма воситаси билан тортиб олиш сазовордир.

Билмоқ керакки, агар моддани бўшатишсиз фақат бошқа аъзога тортиш манзур бўлса, қараш керак, мазкур аъзога оққан модда оқишдан тўхтаган бўлса ва оққан миқдори шу аъзода йиғилганига кўп вақт ўтмаган бўлса, бунда модда турган аъзо билан модда тортиши керак аъзонинг ораси бир миқдор узокроқ бўлиши керак, шунда ўша модда яқинлик сабабли яна аввалги жойига қайтиш эҳтимоли бўлмайди. Масалан, бачадонда йиғилган моддани илик гўштига қортиқ кўйиш билан тортилади. Зероки модда тортишувчининг ўткирлиги ва тортиши билан сингани учун яқин аъзодан қайтиб, асл аъзога қайтиш, хусусан, паст аъзодан юқори аъзога қайтишининг хавфи қолмайди.

Агар модданинг бир аъзода йиғилганига кўпроқ вақт ўтган бўлса, бу тақдирда моддани бошқа томонга жалб этиш раво эмаски, ўзи туриб қолиш сабабли бузилгандир. Демак у жалб этилган жойни ҳам бузади. Бас, ўша модда ўзи турган аъзодан ташқарига ҳайдаладики, асл мақсад шу аъзони тозалаш эди. Бошқа томонга жалб этиш асл мақсад эмас. Бинобарин, моддани чиқариш учун энг осонроқ ва тугалроқ йўл бошқа томонга жалб этиш ва шу аъзонинг ўзидан чиқариб юборишдир.

Билмоқ керакки, моддани яқинда ва ҳануз янги деб эътибор қилиш уч кун ва охири беш кун бўлиб, шу орада бошқа аъзога жалб этишидир. Бундан кейингиси узоқ вақт бўлиб, жалби нораводир.

Фойда. Билмоқ керакки, моддани бир аъзодан бошқа аъзога жалб ва мойил қилиш бир неча синфга бўлинади. Биринчи синф шуки, бир аъзо моддали бир аъзога қарама-қарши ва муқобил бўлса, у маҳкам боғланади, ҳатто, оғриқ ва озор пайдо қилади, шунда оғриқнинг мудофааси учун табиий руҳ ва унга тобе ҳолда қонлар шу оғриқли аъзо томонга мойил бўлади ва модда ҳам қонга эргашиб шу тарафга мойил бўлади.

Иккинчи синфи шуки, моддаси аъзога баробар бўлган бошқа аъзога қортиқ қўйиб, жалб қилинади. Учинчи синфи шуки, шу баробар ва муқобил аъзога иссиқ ва ўзига тортувчи даволардан, чунончи, куст, оқирқарҳо ва хардал каби даволардан боғланади.

Тўртинчи синфи шуки, агар модда, масалан, ўнг қўлда бўлса, чап қўл билан риёзат қилишига ва оғир юк кўтаришга буюрилади. Чунончи, Жолинуснинг хизматига узоқроқ масофадан бир қўли билан оғир нарсани кўтариб бир одам келган эди, қўлида шиш пайдо бўлди. Сўнг унга Жолинус шу юкнинг оғирлигига тенг оғир нарсани бошқа қўли билан кўтариб кетишга буюрди. У ҳам шундай қилган эди, бошқа тадбирга муҳтож бўлмай, соғайиб кетди.

Бешинчи синфи шуки, агар модда бош ё кўзда бўлса, аввало шу аъзога оғриқни қолдирадиган дори қўйиш керак. Сўнг унинг оёғини кучли қувват билан уқалаш лозим. Уқалашни сон томондан қадам томонга қилиш лозим, шунда модданинг тортилишига кўмак бўлади. Ёки ҳар икки оёғини иссиқ сувга солиб қўйиш керак. Ёки юқори сондан бошлаб то қадамигача ип билан маҳкам ўраб боғлаш керак. Чунончи, бунинг йўли

"Шодд ул-атроф" (оёқ-қўлни боғлаш) бобида айтилди. Агар модда ичга мойил бўлса ва меъда ёки кўкракка қуйилиш эҳтимоли бўлса, дарҳол оёқ-қўлни боғлаш керак, яъни икки қўлини қўлтигидан билагигача, икки оёғини юқорисидан то тўниққача маҳкам боғлаш керак, шунда модда меъда ва сийнадан ташқари томонга қайтади.

Билмоқ керакки, моддани турган жойидан бошқа томонга мойил қилиш зарур бўлса, ҳаргиз муҳлатни ўтказмаслик керак. Бас, агар модда камроқ ва ҳануз кўп қўзғолмаган бўлса, уни фақат мойил қилиш етарлидир, қусиб бўшатиш шарт эмас. Агар бадан моддага тўла бўлса ва модда кўп ҳаракатли ва ғалаёнли бўлса, истифроғ (бўшатиш) керак бўлади, шунда бошқа офат билан якунланмайди.

Яна, маълум бўлсинки, сийдикни ҳайдаш моддани оз-оздан ҳайдайди. Кўп терлаш сийдикни ҳайдаш билан бирга бўлса ёки қусиш билан ичкетиши ёки ичкетиш билан қусиш бирга бўлса, яъни иллат тақозосига мувофиқ кўп терлаб, кам сийса модда бадан ташқарисига кўп жалб бўлади ва борди-ю модда ичда кўп бўлса, ортиқчаси сийдик билан ҳайдалиб туради. Аксинча бўлса, кўп сийдик ҳайдаш ва камроқ терлатишга диққат қилинади, шунда кўп модда сийдик билан чиқиб кетади, қолдиги тер билан бадан ташқарисига ҳайдалади.

Ёки ичкетишни кўпроқ ва қусишни камроқ қиладиган даводан истеъмол қилиш муносиб бўлади, борди-ю модда ичакларда ёки сийнадан паст аъзода, кўпроқ меъдада ва сийнадан юқори аъзода кўпроқ бўлса, шунда камроқ қусиш билан меъдада ва юқори аъзода тозаланиш ҳосил бўлади. Ични суриш билан кўпроқ ичаклардаги ёки паст аъзолардаги моддалар жалб бўлади ва ҳайдалади. Шу йўл билан модданинг қолдиги ҳам ўз жойидан бошқа ерга тортилади ва мойил бўлади.

Ёки модда меъдада ёки кўкракдан юқори турган аъзоларда кўп бўлиб, ичакларда ва кўкракдан қуйи аъзоларда кам, бўлса, кучлироқ қусиш ва камроқ ични сурадиган даводан истеъмол қилиш муносибдир, шунда кўп модда қусиш билан юқоридан ҳайдалади. Кам модда камроқ ич сурилиши билан ичаклардан ва қуйи аъзолардан ҳайдалиб, қолдиги ўз жойидан тортилади. Қандай бўлмасин, имолада моддани ўз жойига нисбатан муҳолиф томонни риоя қилиш керак, хоҳ ўша имола

моддага яқин жойда бўлсин, хоҳ узоқда жойлашган бўлсин. Масалан, бир одамнинг томоғидан ёки оғзидан қон келиб турган бўлса ва бу қонни ўз жойидан бошқа бир жойга жалб этиш истаги бўлса, унинг бурнини қонатиб керак бўлади, шунда оғзидан келиб турган қон бурни томонга мойил бўлади. Агар оғзидан бошқа жойга мойил қилиш хоҳланса, қўл ёки оёқ томиридан қон олиш керак, шунда оғзидан келиб турган қон томир орқали қўл ва оёқ томонга оқади.

Шунингдек, бирорта аёлда бавосил касали бўлса, унинг қонини бошқа жойга мойил қилиш хоҳиши бўлса, бачадон томонга мойил қилинади, шунда ҳайз қонига қўшилиб, чиқиб кетади. Агар узоқроқ жойга мойил қилиш муносиб кўрилса, белдан юқори аъзоларга таралган томирдан, масалан, бослиқ ва акҳал томиридан қон олиш лозим бўлади, шунда бавосилга борган ва энди бормоқчи бўлган қон мазкур томир томонга тортилади ва мойил бўлади. Бироқ моддани раис аъзоларга, меъдага ва ўпка каби аъзоларга, кўз ёки қулоқ каби латиф ва ҳиссиётли аъзоларга зинҳор тортиш ва мойил қилиш керак эмас, иложи борица бундан эҳтиёт қилиш, балки мумкин қадар қадри паст ва жисми кучли аъзога мойил қилиш лозим.

ДАВОЛАШДА АМАЛ ҚИЛИШ КЕРАК БЎЛГАН ЕТТИ ҚОНУН

Огоҳлантириш. Билмоқ керакки, даволаш қонуни бўйича бир неча қонунлар мавжуд. Табиблар учун бу қонунлар муҳофазаси шарт бўлиб, уларни ҳам шу жойда айтиб ўтиш муносиб кўрилди.

Биринчи қонун шуки, ёз фасли ва қиш фаслининг шиддатли вақтида мумкин қадар кучли ич суришдан, кучли қусишдан, томирга доғ солишдан ва шишни ёришдан қочиш керак.

Иккинчи қонун шуки, ҳозик табиб касалликнинг хилини ва унинг сатадларини аниқлашда ўзининг тиббий қонундан олган илми ва тажрибасини, санъати ва ҳунарининг хулосасини тўлиқ сарф этиб, ташхис қўйишда бутун кучини ишга солиши керак. Тиббий қонунга мувофиқ амалга оширган тадбиридан натижа тезда юзага келмаса, зинҳор бу фикрдан қайтиб, қилган давосидан қўл тортмаслиги керак.

Бунга қарши бўлган бошқа тадбирга қўл урмаслиги керакки, даво таъсири кўзланган жойга бирданига етиши ва натижаси кўпинча мумкин бўлмайди, балки оҳиста зоҳир бўлади. Шунингдек, қонунга мос бўлмаган бир тадбир баъзан бир манфаат берса-да, зинҳор бу тасодикий фойдага берилиб, қонундан четга чиқмаслик керакки, охирида зарар юз беради.

Учинчи қонун шуки, давонинг таркиби ва хилини шу касалликка кайфияти мутаносиб бўлган бошқа даво билан алмаштириб туриш керак. Кўп вақт бир хил давони истеъмол қилдирмаслик лозим, шунда табиат бу давога одат ёки нафрат қилмайди. Зероки агар унга одатланса, ўзига одат бўлган нарсадан ўзгармайди ва таъсир олмай қўяди, даво эса натижа бермайди. Агар ундан нафрат қилса, ўша нарсани бутун қуввати билан рад қилади ва баданга қабул қилмайди, даво беҳуда кетади, балки табиатга ташвиш етказиши билан зарар қилади.

Тўртинчи қонун шуки, беморга ташхис қўйишда фикр икки эҳтимолга бўлинса, яхши чора шуки, ҳукмни беморнинг табиатига ҳавола қилиш керакки, табиатининг рағбатидан шу табиат қайси сабабдан мағлуб бўлганидан, касаллик табиатга қандай мағлуб бўлганидан ташхис қилиш мумкин бўлиб, даво учун йўл очилади.

Бешинчи қонун шуки, агар беморда оғриқ бўлса, аввало оғриқни тўхтатиш керак, ҳатто, тахдир қилувчи дори билан бўлса ҳам, яъни оғриқни тўхтатиш мумкин бўлмаса, баданни карахт қилиб, сезги қувватни камайтирадиган дорининг истеъмоли билан бўлса, оғриқни тўхтатиш керак. Бироқ баданни карахт қилса ҳам, кўпчилик одамга одат ва истеъмол қилинадиган кўкнор ва афюндан кучлироқ қувватли нарса билан карахт қилиш сазовор эмас.

Олтинчи қонун шуки, ички аъзолардан оғриқли бир аъзо учун қон олиш зарур бўлса, аввало баданни суст қиладиган боғлама дорилар қўйиш ва оғриқни тўхтатадиган суртмалар ва таскин берувчи ичимликлар билан оғриқни тўхтатиб, сўнг қон олинадди. Чунки аввало оғриқни қолдирмай туриб, қон олинса, маълумки, оғриқнинг ўзи моддани тортувчи ҳисобланадики, бу кўп марта айтилди. Демак моддани ташқи томонга наштар урилган томир тартади ва касалланган аъзога ҳам жалб этади.

Демак бир-бирига қарама-қарши бўлган икки хил тортиш орасидаги табиатга ташвиш ва ҳалал юз бериб, беҳушлик ва заифлик пайдо бўлади ва кўзланган модда чиқмайди.

Еттинчи қонун шуки, барча даволашдан аввал нафсоний қувват ва ҳайвоний қувватга (шодлик) етказишни лозим деб билиш керак. Шодлик, хушнудлик, маҳбублар томонига машғуллик, латиф мусиқаларни эшитиш, улуғ одамларнинг хизмати ва суҳбатида бўлиш, беморнинг ўзи ҳаё қиладиган даражадаги эътибор, обрўли кишиларнинг мулозаматида бўлиш аксарият беморлар учун фойдалидир. Шунингдек, бир жойдан иккинчи жойга ва бир ҳаводан бошқа бир ҳаво сари ўтиш касалликларни даволашда улуғ таъсирга эга.

ЗУЛУК БИЛАН ДАВОЛАШ

Таълиқ сўзининг маъноси зулук (алақ) қўйишдир. Алақ эса зулукни билдиради. Ва бу қисм учта баҳсни ўз ичига олади.

Биринчи баҳс – зулук хиллари баёнида

Махфий қолмасинки, Ҳинд халқи зулук солиш хусусида кенг баённи ишга солиб, ундан фойдаланишга кўп ривож берганлар. Аммо Юнон табиблари кўпгина зулук навларида заҳар бўлгани учун бу ҳақда кўп ёзмаганлар. Ҳатто, қадимги табиблардан кўпчилиги зулук ишлатишга умуман буюрмаганлар. Бироқ сўнгги давр табиблари қортиқ қўйиш мумкин бўлмаган баъзи жойларга зулук солишга аста-секин одат қилиб, зулукнинг фойдаси тажриба билан исбот бўлгач, бу амалга одат пайдо қилганлар ҳамда фойдаси аниқ бўлган зулукларнинг аҳволи ва кайфиятини баён қилишга киришганлар.

Хулоса шуки, ҳар қандай зулукнинг боши катта бўлса, ранги сурмаранг қора бўлса ё яшилранг бўлса ёки музғаб, яъни бироз юнгли суратда рангли кўринса ёки илонбалиқ кўринишида бўлса ёки устида ложувард рангли чизиқлари бўлса ёки мунқалиб ундек товланиб кўринадиган бўлса, бундай зулукларнинг ҳаммаси заҳарли бўлади ва уларни ишлатиш мумкин эмас. Агар улар баданга қўйилса, шиш, беҳушлик, қон оқиши, бўшашиш ва ёмон яраларга сабаб бўлади.

Мунқалибун бир парранданинг номи бўлиб, товус рангида бўлади. Жойини ўзгартириши билан ранги ҳам ўзгариб, товланиб туради. Шунингдек, балчиқ, лойли чашма ва бошқа ариқлардаги зулукдан ҳам эҳтиёт бўлиш лозим.

Ҳаммадан яхши зулук туҳлаб гиёҳи ўсадиган сувлардан ва қурбақалар яшайдиган сувлардан тутилган зулукдир, уни баданга қўйиш мумкин. Баъзи табибларнинг қурбақалар яшайдиган сувдан тутилган зулук ёмон ва уларни ишлатиб бўлмайди, деган сўзлари маъқул эмас. Зулук мошрангли бўлиб, усти яшил рангга мойил бўлади ва устида зирних ранг сариқдан иккита чизиқ тортилган бўлади.

Агар зулук кўнғирранг, атрофи юмалоқ ёки жигарранг қизил бўлса ёки чигиртканинг танаси шаклида, жуссаси кичик бўлса ёки сичқоннинг думи шаклида бўлса ёки боши бағоят кичик бўлса, булар беофатдир.

Агар зулукнинг қорни тарафи қизил бўлса, орқаси яшил рангли бўлса ҳамма зулукдан яхшироқ бўлади. Хусусан, агар оқин сувдан тутилган бўлса, ҳаммасидан афзал бўлади. Хусусан, ишлатишдан бир кун аввал тутилган бўлиб, бир кун бошини паст ва думи баландга қилинган ва уч кун шу шаклда сақланган бўлса, шунда ичида бўлган нарсаларини қусиш билан чиқарган бўлади. Сўнг барранинг ёки парранданинг қонидан олдига бироз тўкиб қўйилса, шунда баданга қўйишдан олдин озгина овқат еса, сўнг ўша зулукни олиб, баданидаги сўлак ширани артиб, тозалаб, шундан сўнг баданга қўйилса, ҳаммадан афзал бўлади.

Иккинчи баҳс — зулукни баданга қўйиш йўли ҳақида

Билмоқ керакки, ҳарқачон зулук қўйишга ҳожат бўлса ва уни қўйиш учун таъриф қилинган зулук ҳам бўлса, сазовор шуки, аввало бир каттароқ идишга покиза ширин сув солиб, унинг ичига зулуклар солиб қўйилади. Зулуклар сувда ҳаракат қилишларига бироз қараб турилади. Демак улардан қайси бири тез ҳаракат қилса, уни ажратиб олиб, сўлакдан пок қилиб, сўнгра бадандаги қўзланган жойни намақоб билан ювиш ва ишқаб силаш керак, шунда бадан қизаради. Сўнг зулукни маълум тариқа билан баданга қўйилади.

Агар зулук баданга ёпишавермаса баданга саршуй гулини ва бироз қон суртиб, сўнг зулук қўйилса, камоли рағбат билан ёпишади. Агар тўйса ва унинг тушиши хоҳланса, лекин тушмаса, озгина майда туз ё кул, ё каноп, ё юнгни ёки баллутнинг куйдирилган кулини зулук тишлаган жойга сепилса, дарҳол тушади. Сўнг ўша жойга қортиқ қўйиб, яна озгина қон чиқариш афзалдир. Шунда зулукда бўлган озгина зарарли кайфият тишлаган жойига таъсир қилган бўлса қон билан сўрилиб чиқиб кетади.

Зулукни қўяётган вақтда қонни тўхтатадиган нарсаларни муҳайё қилиб турилади, шунда агар зулук тушгандан сўнг қони тўхтамаса дарҳол ўша жойга даво сепиб тўхтатишга тайёр бўлади. Чунки баъзи вақтда зулук тушгандан сўнг қон ўз-ўзидан тўхтамай қолади. Бунга сабаб баъзи зулук чуқурроқ тишлаб, майда толали томирлардан баъзиларини тишлаб кесиб қўядики, унинг қони даво тадбири билан тўхтатилади. Бу хусусда ҳаммадан яхшироқ даво куйдирилган мози ёки туздир. Йўқса, кул ёки сопол кукуни бўлиб, ҳар қайсиси муяссар бўлса, бағоят майда қилиб сепилса, қонни тўхтатади.

Учинчи баҳс — зулукнинг фойдалари ҳақида

Билмоқ керакки, баданда кўпгина жойлар борки, бу жойлар қортиқ қўйиш билан тозалашга ноқобил бўлади ва қортиқ қўйиш мумкин бўлмайди. Шубҳасизки, баданнинг ҳаммаси ҳам зулук қўйишга қобилдир. Зулук солиш ўша солинган жойни моддадан тозалашга кифоя қилади.

Яна маълумки, кўп одамлар, хусусан, аёллар, гўдаклар, заиф кишилар ва ваҳимачи одамлар тифнинг озорига чидаёлмайдилар. Демак уларга зулук солиш осонроқ ва камозорроқ бўлади. Яна баданнинг чуқур жойидан қонни тортишда қортиққа нисбатан зулукнинг тортиши кўпроқ бўлади. Шунинг учун аксар вақтда зулук тушгандан сўнг ҳам қон оқиб туради ва озори билан тўхтатиш керак бўлади. Аммо қортиқ қўйганда тиф тасодифан бирорта томирга тегиб кетмаса, қортиқдан сўнг қон ҳеч қачон оқиб турмайди. Яна теридан юз берган эски иллатларда, чунончи, саъфа (ширинча), қувабо (темиратки) кабиларда қортиққа нисбатан зулукнинг таъсири кўпроқдир.

Ҳинд табибларидан баъзилари зулук бузук қондан бошқани тортмайди, деб ёзганлар. Мен, мискиннинг фикримча, бу фикрга ақлий жиҳат ҳам мос келадики, умум табибларнинг наздида ягона фикрдаги қоидадирки, "батаҳқиқ, табиатнинг иши яхшини сақлаш ва ёмонни йўқотишдир, агар унга зўрлаб манъ этувчи нуқсон бўлмаса" дейдилар.

Демак, маълумдирки, зулукнинг қон тортиши даража билан бўлади. Табиатнинг феълига тўсиқ бўлиб, унинг изтиробига боис бўлғудек шиддат зулукда йўқ. Демак, аста-секин лойиқ миқдорда бузилган қонни тоза қондан ажратиб, ҳайдаб туриш табиатнинг вазифаси бўлгани учун зулук фақат айниган қоннинггина сўриб олиши мумкиндир. Фақат мазкур жойда бузук қон бўлмаса, ночор тоза қонни тортадики, бу ҳукмдан ташқаридир, қортиқнинг аксича бўлиб, аввал шиддат билан тортади ва ўз ичида бўшлиқ мумкин бўлмагани учун табиатнинг феълига мунтазир бўлолмайди, ё пишган жойидан хоҳ тоза қон, хоҳ бузук мавжуд бўлса, ҳаммасини тортиб чиқаверади.

Огоҳлантириш. Қортиқда айтилган шартлар ойнинг аввалида ва охирида қортиқ солиб бўлмаслиги, ярми ўтгач, учинчи ҳафтанинг аввалроғида қортиқ солиш, кундузнинг муносиб соатларида ихтиёр қилиш, ихтиёрий ва мажбурий ҳожатнинг риояси қабиларни зулук солишда ҳам риоясини лозим деб билиш керак. Чунки ҳар иккисида ушбу шароитнинг сабаби ой нурининг таъсири билан моддани бадан юзасига чиқиши ва ой камнур вақтида бадан ичига ружуъ қилишидир.

Шунингдек, бир ёш ва бир ярим ёшли болага ва олтмиш ёшдан ўтган мўйсафидларга қортиқ солиш мумкин бўлмагани каби зулук солиш ҳам мумкин эмаслиги эътибор қилинган. Лекин олти ойли, балки қирқ кунли болаларга зарурат вақтида икки уч дона зулук солишга руҳсат бор ва тажрибада манфаати безарар кўрилган.

Қоннинг бузилишидан юз берадиган ва чиқинди сифатида қондан ажралиб, бадан юзасига ҳайдаладиган бузук қондан баъзи болада пайдо бўладиган сурхбод касалида, чилласи чиққандан сўнг, унга фақат зулук кўйиш Ҳинд табиблари орасида амалда қўлланилади. Бу ҳақир ҳам аксар киндикда яра пайдо бўлган болаларга даво фойда бермагандан сўнг, икки - уч ойлик вақтида киндикнинг атрофига уч дона зулук солишни буюрдим, озгина муддатда яраси қуришга бошлади.

Сўнг унга қўйилган зурвар дориларнинг таъсири тезда билина бошлади. Лекин эҳтиёт шуки, то зарурат бўлмаса, боланинг меъдасидан юқори жойларидан қон чиқармаслик яхшидир.

Агар зарурат ёки хато билан меъданинг рўбарусидан ёки ундан юқори жойлардан зулук солинган бўлса, то бир ҳафтага нўшдору ва беҳи шарбати каби нарсалардан ялатиш ва меъдасига куч бериб туриш лозим, шунда меъдаси зарардан эмин бўлади.

Оддий одамларнинг ўрталарида зулук солишда эҳтиёт учун бирқанча даволар ва бошқа тадбирлар бўлиб, ҳожатдан зиёда машҳурдир, улар беҳуд ва бемаънодир. Хоҳ зулук, хоҳ қортиқ, хоҳ наштар билан қон чиқаришнинг эҳтиёти бир хилдирки, улар айтиб ўтилди.

Қон чиқаргандан сўнг иссиқлик нарсалардан бериш мумкин эмас. Шунингдек, то зарурат бўлмаса совуқлик нарсалардан бериш ҳам жоиз эмас, балки ўртача бўлиши яхшидир.

КАСАЛЛАРНИ ДАВОЛАШ

Билмоқ керакки, касални даволаш икки йўл билан бўлади: ё даво қўллаш билан ёки қўл тадбири билан. Чунончи, ҳар бирини алоҳида баён қиламиз.

Аммо даво истеъмоли ё ичдан бўлади ёки сурги ёки ични тўхтатиш ёки мизож ўзгартирилади, яъни ични тўхтатишсиз ва сургисиз мўътадил қилинади. Ёки ташқаридан бўлади, чунончи, ўткир дори ишлатиш билан ортиқча нарса камайтирилади ёки баданда бирор нарса зиёда қилинади. Масалан, гўшт ўстирилади ёки бадандан чиқаётган нарса тўхтатилади. Бундай даво родиъ (қайтарувчи) дейилади. Ёки бадан мизожи ўзгартирилади. Бундай давони ишлатиш тантил, такмид ёки шунга ўхшаш амал билан бўлади.

Энди эса хилтни ислоҳ қилишга ва мизожни мўътадиллаштиришга, хоҳ ташдан, хоҳ ичдан бўлсин, меъдага бормасдан таъсир қиладиган даволар баён қилинадикки, баъзи давонинг таъсири тамом баданда бўлади, баъзисининг таъсири битта аъзода бўлади. Демак ҳар бири махсус "Фойда"лар билан баён қилинади. Бу даволарнинг истеъмоли табибларнинг истилоҳлари бўйича қуйидагилардир:

Кутур деб бадан тешикларига, чунончи, кулоқ, кўз, бурун ва шунга ўхшаш аъзоларга томизиладиган давога айтилади.

Суьут ҳам кутурнинг бир қисми, лекин фақат бурунга хос бўлиб, хоҳ бурун ичига тўкилсин, хоҳ бурунга тортилсин, бу суьутдир. Мизожан майда куруқ дорини ҳидлаш орқали бурунга тортиш ҳам суьут дейилади. Аммо кулоқ ичига кутур қилиш (томизиш) учун дорининг илиқ бўлиши шартки, совуғи ҳам, ўта иссиғи ҳам зарарлидир. Бошқа аъзога томизиш ёки тортишда совуқ ҳолда ишлатилади.

Нутул шундайки, суюқ дори бадан устига бир миқдор тадрижий ва тўхтовсиз қуйиб туришдир. Бу масофанинг энг ками идиш билан бадан ўртаси бир қарич бўлади, узоғи эса одамнинг бир қадам миқдориди бўлади. Чунончи, қўланж (ичак санчиғи, ич қотиш) касалида Абу жаҳл тарвузи қайнатилган сув битта одам қоматича баланд масофадан қуйиш лозим бўлади. Демак нутулдан асл мақсад ё ичидаги моддани эритиб тарқатиш ёки мизожни мўътадил қилиш бўлиб, ҳар вақт тарқатиш мақсад бўлса, даво ярим қайноқ ҳолда қуйилади. Ҳар вақт баданни совитиш билан бадан мизожини созлаш мақсад бўлса, совуқ ҳолда нутул қилиш (қуйиш) муносибдир. Кўпинча совуқ нутулга ҳожат бўлади. Яна гоҳида нутулни таквиди ратабга, гоҳида обзанга ва инкибобга нисбатан ҳам ишлатиладики, ўз жойида мавжуд бўлган бирор сўз билан мақсадни англатади.

Сукуб деб суюқ дорини нутул каби тадрижий қуйишга айтилади. Бироқ сукуб тўхташ билан қуйилади ва орада баданга оз-оздан дам бериш усулида тўхтатиб, яна қуйиб, яна тўхтатиб, кўп марта қуйилади. Нутул билан сукуб орасидаги фарқ тўхташдир. Сукуб шундай вақтда ишлатиладики, бирор аъзо иллатли бўлса ёки бемор заиф бўлса ёки гўдак бўлиб, давонинг тўхтовсиз қуйилишига тоқат бўлмаса, шундагина ишлатилади. Шунингдек, жигар, юрак ва меъда устига керак бўлса, албатта, сукуб зарурдир. Зероки нутулнинг эритиб тарқатиши кучли бўлиб, бу аъзоларга кучли тарқатиш лозим эмас.

Кимод ёки такмид бозиллама (компресс) баданга иссиқ нарсани босишдир, хоҳ ўша нарса қуруқ бўлсин, хоҳ сувли бўлсин, барибир. Қуруқ кимод шундайки, тариқ, туз, кепак ва қум каби нарсаларни қизитиб, бирорта халтага солиб, баданга босилади. Тош, гишт ва кесакларни қизитиб босиш ҳам шу кабидир.

Ҳўл кимод (кимоди ратаб) - сувли кимод бўлиб, сув ёки гулоб ё шароб ва муносиб даволар қайнатилган сув иссиқ ҳолда шишага солиниб, баданга босилади, иссиғи тугаса, яна иситиб, такрор босиладики, аслида бу ҳам қуруқ кимод қисмидир. Зероки буларнинг ичида гарчи сув бўлса ҳам, суви баданга тегмайди, қуруқ идишга тегди.

Ҳақиқий ҳўл кимод шундайки, халқ орасида баллут номи билан машҳур бўлган кефанажни, пахтани, наMAT, латта ёки шунга ўхшаш нарсани иссиқ сувда ҳўллаб баданга босишдир. Унинг сувидан бадан ҳўл бўлиб, тешиклари очилади ва бу қовуқ билан босилган такмиддан бақувватроқ бўлади. Шунинг учун жигар ва меъдага такмид зарур бўлса, эҳтиёт шуки, қовуқ ва шишали такмид қилиш керак. Ёки бундай аъзога камоли эҳтиёт учун фақат гулобдан такмид қилиш, агар гулоб кифоя қилмаган тақдирда мазкур доридан қўшиб такмид қилиш сазовордир. Зероки хушбўй нарсалар юрак ва меъдани бақувват қилади.

Агар хамр (шароб) билан гулобни баравар миқдорда бир-бирига қўшиб, иситиб, унга исфанаж ёки пахтани ҳўллаб бирор аъзога такмид қилинса, ўша аъзога ҳам қувват беради, оғриғини ҳам қолдиради, бодини ҳам тарқатади. Хулоса шуки, қуруқ мизожли ҳаво вақтида ва қуруқ мизожли баданга зарур бўлган пайтда ҳўл такмид яхшидир. Рутубатли ҳаво вақтида ва рутубатли баданга зарур бўлганда қуруқ такмид муносибдир.

Тило шуки, суюқ ва оқувчи дорини бадан юзасига қуйишдир, хоҳ ўша нарсанинг ўзини суртиб қўйилсин, хоҳ бирорта латта ё пахта каби нарсани тегизиб баданга ёпилсин, хоҳ ўша нарса сув жинсидан бўлсин, хоҳ ёғ жинсидан бўлсинки, баданга суртганда суюқлик жиҳатидан юпқагина миқдорда тўхтаб туради.

Зимод шуки, бадан юзасига кўйиладиган дори оқувчи бўлмай, балки қуоқ ва ўз жисмига мутаносиб бўлиб, баданда қалин миқдорда ҳам оқмай, барқарор туради, хоҳ ўша нарсани баданга кўйгандан сўнг устидан боғлаб кўйилсин, хоҳ боғланмасин, бироқ боғлаш афзалдир, шунда даво баданга текис ва баробар тегиб таъсир қилади ва аъзода кўп вақт ёпишиб ва тегиб туради ва бу аъзонинг тешикларидан даво таъсири мақсадга яхшироқ етиб боради.

Гоҳида раис аъзолардан бирига тило ёки зимод лозим бўлса, аввало бир парча латтани хом уднинг тугуни билан буғлаб, сўнг мазкур давога латтани булғаб, латта билан кўйиш керак. Раис аъзога ҳеч қачон кучли эритиб тарқатувчини кўйиб бўлмайди ҳамда хушбўйсиз ҳам кўйиб бўлмайдики, сабаби юқорида айтиб ўтилди.

Агар юрак ёки миянинг ҳароратини пасайтириш учун тило қилиш лозим бўлса, латтанинг қуришига асло муҳлат бермай, дамбадам янгилаб туриш лозим, шунда даво баданда қуриб, тешикларни бекитиб қўяди, балки ҳароратнинг қамалиб қолишига ва раис аъзони янада қизишига сабаб бўлади. Ҳатто мазкур латгани исишига муҳлат бермаслик лозим, шунда ичдаги ҳароратга ташқаридаги ҳарорат ёрдамчи бўлмайди. Раис аъзолар тадбирида тўлиқ эҳтиёт бўлиш вожибдир.

Шумум шундайки, дорини хоҳ қуруқ, хоҳ ҳўл ҳолида ҳидлашдир, фақат унинг кайфияти, яъни ҳиди бурунга киради, аммо жисми крмайди.

Лахлаха Шундайки, хушбўй суюқ дорини шишага солиб, чайқатиб, ҳидини чиқариб, шиша оғзидан ҳидлашдир. Гоҳида мажозан хушбўй бўлмаган дорини ҳам мазкур усулда ҳидлашни лахлаха дейдилар. Масалан, сирка ва новшадил спирти кабилар. Бу лахлаха бузилган иссиқ мизожлилар учун кўп ишлатилади. Миянинг мизожини мўътадил қилиш учун ғоятда тез таъсир қилувчидир.

Нуфух шундайки, дорини ғоятда майда қилиб, сўнг ҳидланади ёки найчанинг бир томон учига мазкур доридан кўйиб, иккинчи томон учидан пуфлаб, беморнинг бурнига ёки томоғига етказишдир, шундан кўзланган жойга тарқалмай етади.

Утус шундайки, акса келтирадиган дори билан аксиртирилади, хоҳ ўша даво қуруқ ва майда бўлиб, ҳидлаш орқали бўлсин, хоҳ суюқ нарсани бурун ичига томизиш билан бўлсин. Биринчи тариқанинг утуси нуфухий, иккинчисиники утуси суъутий дейилади. Утус дорисининг истеъмоли учун касаллик моддасининг кам бўлиши шартдир. Агар модда кўп бўлиб, баданнинг ҳаммасини тозалаш (танқия) учун ишлатилиши раво эмас. Чунки модда кўп бўлса, бурун томонга ҳайдалганда ҳаммаси бурундан чиқиб кетишида беҳавfliқ йўқки, ҳаракатга кирган кўп миқдор модданинг баъзиси бурундан чиқса ҳам, баъзиси кўз ва қулоқ ичига, баъзиси ўпкага қуйилиб, кўп офатларга сабаб бўлиши мумкин.

Шунингдек, тозалашда ҳам заифроқ сургилар билан бир неча марта такрорий тозалаш шартдир. Ҳеч қачон кучли сурги дорини ишлатиш раво эмас. Чунки сурги дорилар аввало баданда моддани ва сувликни бадан ичига тортади, сўнг ичак орқали ҳайдайди. Демак, агар кучли сурувчи дори ишлатилса, унинг тортиши ҳам шиддатли бўлиб, миядаги захарли назла суви ички томонга кўп тортилиб, унинг қуйилишидан зўр офатлар юз бериши эҳтимолга яқиндир.

Важур шуки, суюқ ва оқувчан дорини томоққа етказиб томизиш ёки кўпроқ миқдорда қуйишдир, шунда меъдага киришдан аввал таъсир қилиб, фойда беради. Масалан кўкнор сувини важури димоғдан оқадиган нарсани тўхтатгани каби.

Сунун шуки, қуруқ давони хоҳ ёлғиз бўлсин, хоҳ қўшма бўлсин, майда янчиб, тишга суртилади, масалан, тишқоли ва гордору каби.

Куҳл шуки, ёлғиз ёки қўшма бўлган қуруқ дорини майда эзиб, мил (сурмачўп)ни дорига белаб, кўзга тортилади. Бу амал учун милнинг энг яхшиси тилладан бўлган милдир, сўнг кумушдан бўлганидир. Аммо бемор бўлмаган одам учун бундай милнинг ишлатилиши шарийъат юзасидан жоиз эмас. Агар бу икки хил мил муяссар бўлмаса, жетки, омма хатоси билан жез дейилади, ундан бўлган мил дуруст бўлади. Сўнг мисдан, сўнг шиша, сўнгра парранда парининг ўзаги ва ҳоказо.

Зарур шуки, қуруқ дорини майда салоя қилиб эзиб, кўзга ёки жароҳатга сепилади.

Буруд шуки, совуқ дорини яхшилаб эзиб, гоҳида пай учун ва гоҳида кўз учун зарур тариқида ёки истиҳол (сурма) тариқида ишлатилади. Аммо зарур тариқи кўз милки касалликларида кўпроқ ишлатилади ҳамда иктиҳол (сурма) тариқига нисбатан таъсири кучлироқ бўлади.

Бухур шуки, ёлғиз ёки қўшма дорини мижмардаги чўғ устига солиб, куйдириб, унинг ҳиди бемор бурнига етказилади. Агар битта аъзо учун бухур зарур бўлса, масалан, қулоқ ёки тиш каби махсус бир аъзога бухур қилиш керак бўлса, бухурнинг тутунини найча орқали ўша аъзога етказилади.

Агар мақъад (орқа тешик) ёки бачадонга бухур қилиш зарур бўлса, бир тағоранинг тагини парма билан тешиб, бухурнинг ўстига тўнкариб қўйилади. Устига бемор мақъадини очиб ўтиради. Шундай ўтириш керакки, бемор мақъадининг тешига тағора тешигига тўғри бўлиши керак, токи дованинг тутуни бир тешикдан иккинчи тешикка кириб, мақсад қилинган жойга етиб борсин. Бу амал аслида бухур эмас, балки тадхун (дудлаш)дир. Бироқ табибларнинг истилоҳларида бухур номи билан шуҳрат топган.

Яна аксар вақтда даво тезда куйиб тегмаслиги ва оҳишта куйиши мақсуд бўлгани сабабли давони сув билан ҳўл қилиб, сўнг куйдирилади. Демак сувнинг буғи чиқади ва ҳақиқий тутуни чиқмайди. Демак, шунга асосан номини бухур деган бўлишлари мумкин.

Дуд (тутун) билан бухор (буғ)нинг фарқи маълумки, дуд оловдан, сувдан ва ер жинсидан иборат бўлиб, дуд ва буғнинг бирга бўлишидан шубҳа ҳам йўқдир.

Тамрих - ҳўл давони баданга суртишдир, хоҳ ўша даво ёғ жинсидан бўлсин, хоҳ сув жинсидан бўлсин. Агар ёғ жинсидан бўлса, уни дуҳн ва тадҳин ҳам дейдилар. Тадҳинга нисбатан тамрих кўпроқ ишлатилади. Тамрихга нисбатан тило кўп ишлатиладики, тамрих фақат суртишни билдиради. Аммо тило ҳам суртишни, ҳам латтага тегизиб, ёпишни ҳам ичига олади.

Шоффа (шиёф) - бир неча хил дориларни янчиб, бир-бирига қўшиб, донакдек бўлак-бўлак қилиб, маънад (орқа тешик)ка қўйилади ёки киритилади. Мазкур дорини сувга эзиб, кўзга тортишни ҳам билдиради. Ёки ёлғиз дорини, масалан, совун ва шунга ўхшаш давони тарошлаб ёки қўшма доридан тайёрлаб, орқа тарафига ёки олдига киритилади. Аммо қўланж (ичак санчиғи, ич қотиши) да ишлатиладиган сурги шоффаси олти бармоқдан кам бўлмаслиги лозим. Шунда унинг таъсири қуяун ичагигача тезроқ етиб бориб, тезда ични суради.

Фойда. Билмоқ керакки, маъойи мустақим, яъни энг пастки ичакка шиёф (шоффа) ларнинг таъсири кўп ва тез бўлади. Зероки даво унга аниқ етади. Лекин бўшаштирувчи ва карахт қилувчи давони зинҳор шоффа қилмаслик керакки, кўп зарар қилади. Ҳатто Шайх ур-раис (унга Аллоҳнинг раҳмати бўлсин): "Батаҳқиқ, афюнни шоффа қилган кишининг ўлганини кўрдик" деб ёзганлар.

Агар шиёф қилиш лозим бўлса, бир бақувват ипни бир учини шоффага маҳкам боғлаб, киритиш керак, шунда зарурат бўлса, ипни тортиб, шоффани чиқариб олиш мумкин бўлади. Зеро, шундай ҳам бўладикки, бўшаштирувчи нарсани киритгандан сўнг бўшашувнинг шиддатидан ич шу қадар қотадики, ҳатто бир неча кунгача шоффанинг ўзини ҳайдаб чиқаролмайди. Шунингдек, бундай шиёфни узоқ вақт ичда сақлаб ҳам бўлмайди.

Бирор соат сақлангандан сўнг тортиб олиш лозим. Аёндирки, бундай қилиш бирор ипга боғланмаган бўлса мумкин эмас. Бачадонга киритиладиган шиёфларни ҳам шу тариқа қобиз ва тўхтатувчи бўладикки, уни ҳам бир ипга боғлаб, сўнг киритиш яхшидир.

Фатила шуки, агар қуюқ ва қалин нарса бўлса, уни узун ва ингичга шаклда тайёрлаб, орқасига ёки олдига киритилади. Қулоқ, бурун ёки жароҳатнинг тешигига қўйилади. Ёки оқувчан даво бўлса, пахта ва латтадан мазкур шаклни ясаб, дорига булғаб, киритилади.

Обзан – инсоннинг қаддига лойиқ миқдордан узун шакли ҳовузча бўлиб, ҳаммомларга ўрнатилган бўлади. Хусусан, Эрон ва Ҳиндистон ҳаммомларида умумий расмдир. Уни холис иссиқ сув ва даво қайнатилган сув билан тўлдириб, бемор унинг ичига ўтқизилади ёки осмонга қаратиб ётқизилади. Баъзан бир жойдан иккинчи жойга кўчириш учун мисдан, тунукадан, чўяндан ва бошқа нарсалардан қилинадик, рус истилоҳи бўйича ванна дейилади. Гоҳида ҳаводан муҳофаза қилиш учун қопқоқ ҳамда ўртасидан одамнинг боши чиқиб туриши учун бош сиғадиган тешик қўйилади. Ҳаводан сақланиш учун қопқоқ ёпилганда ичидаги одам тешикдан бошини чиқариб, тоза ҳаводан нафас олиб туради.

Танасида мазкур сувнинг таъсиридан мақсад ҳосил бўлгунча нафас олиши бемалол бўлади. Жумладан, шу тавсифдаги идиш муяссар бўлса, яхшироқдир, йўқса, касаллик мавжуд бўлган аъзони кўмадиган ҳар қандай идиш бўлса, уни ишлатиш мумкин.

Фойда. Билмоқ керакки, қўланж (ич қотиш) касалида обзан қилишда сувнинг миқдори оғриқли жойдан баланд бўлмаслиги сазовордир. Шунда юқори аъзолар ҳам иссиқ сувнинг таъсиридан суст бўлмайди, балки оғриққа сабаб бўлган моддани қуйи томонга ҳайдаш учун қодир ва голиб бўлади. Маълумки, обзан сувга кўмилган аъзони бўш ва суст қилади. Шунинг учун моддани тарқатиб, оғриқни қолдиради. Демак қўланжда касал ичакдан юқори аъзони сувга кўмилишидан сақланиш зарурдир. Яна ҳар қачон қовуқнинг касали учун, чунончи, сийдик тутилиши учун обзан лозим бўлса, сувнинг миқдори киндикдан юқори бўлмаслиги зарур. "Чунончи, бу ҳақда гапириб ўтдик".

Агар сийдикни равон қилиш учун сийдик ҳайдовчи даво ичиш лозим бўлса, обзаннинг ичида ўтирганда ичирилса, тезда таъсир қилади. Обзанда ўтириш муддатининг миқдори ва сувининг иссиқлик миқдори бемор табиатининг бардошига ва эҳтиёжига нисбатан тафовутли бўладик, буни таъйин қилиш табибнинг раъйига боғлиқ.

ОЁҚНИ ИССИҚ СУВГА СОЛИБ ДАВОЛАШ ТАДБИРИ

Бу амал бухорот (буғлар)ни юқори аъзолардан пастга тортишда кўп яхши тадбирдир. Шунинг учун кўп хилдаги бош оғриқларига жуда яхши фойда қилади. Яна иситма касаллигидан қолган ҳароратни тортишда ва терлаш учун ёрдам қилишда тўлиқ таъсири бор. Шунинг учундирки, иситма қайтгандан сўнг, унинг таъсири узоқроқ фурсат давом этиши маълум бўлса, дарҳол икки оёқни иссиқ сувга солинса, тезроқ иситма таъсирини йўқотади. Шунингдек, ҳар икки қўлни иссиқ сувга солиш ҳам бадан "тандири"дан ҳароратни тортишда таъсирликдир.

Энди, шу жойда бир неча нарсаларнинг баёни муносиб, балки зарур кўриндики, уларни ҳам баён қилиб ўтаман. Масалан, *биринчиси* шуки, оёқ солинадиган идиш шу даражада чуқур бўлиши лозимки, оёқ солганда то тиззасигача сув кўмиши керак.

Иккинчиси шуки, бу амални қилаётган вақтда бир баланд курсига ўтирган ҳолда оёқни сувга солиш керак. Ўрнидан турган ҳолда ҳаргиз оёқни босиб турилмайди. Зероки босиб турган ҳолда оёқ томирларида чўзилиш пайдо бўлиб, бухорот керагича тортилмайди.

Учинчиси шуки, агар бир вақтда шиддатли ва ғолиб вақтида ҳам юқорига, ҳам бадан юзасига юриши кучли бўлади. Бас, уни паст томонга тортиш изтироб ва беоромликка сабаб бўлиши мумкин. Ёки иситманинг ғолиблиги билан сувнинг иссиғи ҳам унга кўмакчи бўлиб, баданнинг янада қизишига боис бўлади.

Тўртинчиси шуки, зўр иситмали кишига пошуя (оёқ ваннаси) қилинганда, гарчи иситмаси қайтган вақтда бўлса ҳам, беморнинг олдига бир қалин парда тутиб қўйилади, шунда иссиқ сувнинг буғи беморнинг димоғига етмайди. Зеро баъзи жойда кўрилдики, ҳароратнинг айни кучайган вақтида пошуя қилган эдилар ёки иситма камайганда ҳам сув буғи бемор димоғига ва юрагига етишдан эҳтиёт қилмаган эдилар, бирданига беморнинг димоғига ҳалал етди ва юрагида хафақон пайдо бўлди. Бу ишда эҳтиёт лозимки, кўп одам бундан гофилдир.

Баъзи жоҳиллар пошуя бемалҳам ва беэҳтиёт бўлганидан баъзан бир зарар кўрганлари учун пошуядан бутунлай эҳтиёт бўладилар. Ваҳоланки, пошуя муносиб вақтида эҳтиёткорлик билан бемашаққат бўлса, бошдан оёқ шубҳасиз фойдалиқдир, унда асло зарар йўқ.

Бешинчиси шуки, оёқни сувга солганда сувнинг ичида ҳар икки пойчани тадрижий юқоридан пастга қаратиб уқалаб туриш керак. Шунда уқалаш ва силашнинг тортиши сувнинг тортишига кўмак қилиб, натижа тезроқ ва осонроқ ҳосил бўлади. Агар бирорта монелик бўлмаса, то бир соатгача оёқни сувга солиб туриш керак. Агар шундай қилиш хоҳланса, пошуя идишининг тагига кўмир чўғидан бир миқдор солиб қўйиш керак, шунда маълум муддатгача сув совимай, иссиқлигида барқарор туради.

Оёқни сувдан олгандан сўнг, дарҳол сочиқ билан артиб, қуритгандан сўнг, яна сувнинг ҳарорати ўз-ўзидан совигунча оёқни ўраб қўйиладики, совуқ ҳаво тегмаслиги лозим. Шунда оёқдаги боқий қолган ҳарорат юқоридан бегона ҳарорат ўзига тортмай туради ҳамда оёқ терисининг тешиклари совуқ ҳаводан таъсирланиб тиқилма пайдо бўлмайди.

Огоҳлантириш. Билмоқ керакки, ҳароратнинг шиддатли ғалабаси пайтида пошуядан сақланишга риоя қилиш бадан иситмасига хосдир. Аммо сарсомда бу риоя эътибордан соқит бўлиб, мумкин қадар тўхтамасдан пошуяга машғул бўлиш лозим. Зероки ҳароратнинг юқори томон кўтарилиши билан мияда шиш зиёда бўлишининг хавфи барча эҳтимоллар хавфидан хатарлироқдирки, иложи борича ҳароратни миядан пастга тезроқ тушириш вожибдир.

Ҳароратни тортиш учун гарчи холис иссиқ сувда шу қадар таъсир бўлса ҳам, лекин ҳароратни тортувчи ва мизожни мўтадил қилувчи даволардан, чунончи, бобуна, бинафша, гулхайри, нилуфар гули, хинанинг барги, тол барги ва буғдой кепаги кабилардан қўшиб қайнатиш янада таъсирли ва фойдали бўлади.

ЛУФАТ

Ангуза – ҳилтит -камедь ферулы вонючей – *Ferula assa - foetida*.

Анзирати гўштхўр – анзарут – халқ орасида у анзирати гўтхўр ва гўшт барор (ортиқча гўштни ейдиган ва янги гўшт ўстирадиган елим) ҳам дейилади - камедь астрагала - *Astragal Sarcolla Dun*.

Араб елими – самғи арабий – смола, камедь.

Аристолохия – зарованди мадхарж – *ristolochia longa L. df A. rotinda L.*

Арман лойи – гили Арманий – ёки аний лойи, табобатда ишлатиладиган лой.

Атрифул ёки итрифул – ҳиндча "три пхал" (уч мева) сўзидан олинган. Бу уч мева ҳалила, балила, омаладир.

Аччиқ тарвуз эти – шаҳми ҳанзал- колоквинт – *Sitrullus colocynthis Sehr.*

Б

Балзам дарахтининг дони – ҳабби баласон – зерна бальзамного дерева – *Commiphora opobalsamum Engl.*

Балила – миробаланы беллерические – *Terminalia bellerica Roxb.*

Бақам дарахтининг елими – дамм ул-ахавайн, хуни сиёвушон – драконова кровь – *Dracaena draco L.*

Г

Газакўт – сазоб ёки садоб – рута – *Ruta graveolens L.*

Говшир – жовшир – *Ороронах Chironum Koch.*

Горчица – хардал – хантал, қичи – *Brassica nigra Koch.*

Гулсафсар – савсан – лилия – *Lilium candidum L.*

Е

Етмак – бих – кундус – *Gypsophia struthium L.* (Ўсимлик томири, кўпинча ундан нишолда тайёрлашда фойдаланилади).

Ё

Ёввойи сабзи – шақоқул – дикая морковь – *Malabaila sekakul Russ.*

Д

Дарахт пўкаги – ғориқун – агарик – *Polyporus officinalis* Fries.

"Дарё кўпиги" – кафки дарё ёки забад ул-бахр – алкион Диоскорида, "морская пена".

Долчин – дорчиний – корица китайская – *Cinamomum cassia* Blume.

З

Зангноя – шавкарон – болиголов пятнистый – *Conium maculatum* L.

Занжабил – имбирь – *Zingiber officinale* Rose.

Заъфарон – шафран – *Crocus sativus* L.

И

Игир – важж – аир – *Acorus calamus* L.

Иёраи фикро – Ибн Синонинг ёзишича, иёра ёки иёраж сўзининг маъноси "илоҳий дори" демакдир. Фикро эса аччиқ деган маънони билдиради.

Ишқор – ушнон – солянка – *Salsola kali* L.

К

Келидона – кабоба – кубеба – *Piper cubeba* L.

Кофур – камфара – *Cinnamomum camphora* Nees et Eberm.

Кундур – кундур елими – ладан – *Boswellia Carterii* Birdw.

М

Мастакый – мастика – *Pistacia Lentiscus* L.

Маъжун – арабча "ажн" хамир сўзидан олинган бўлиб, янчилган дориовр моддаларнинг асал ёки ёғларга қорилгани тушунилади.

Мози – афс – галлы – *Galla turcica*.

Момисо – момисо – мачок рогатый – *Glaucium corniculatum* Curt.

Мирт, мирта – мурд – *Myrta communis* L.

Мирра дарахтининг елими – мурри Маккий – *Commiphora abyssinica* Engl. Маккий унинг Макка шаҳаридан келтирилганини билдиради.

Мускат ёнғоғи — жавзи бавво — мускатный орех — *Myristica fragrans* Houtt.

Мускат ёнғоғининг қобиғи — басбоса — присемянник мускатника - *Myristica fragrans* Houtt.

Мушк дориси — даво ул-муск — эркак кабарга кийигининг мушк безларидан олинадиган хушбўй моддадан солиб тайёрланган дори.

Муқл — бделлий — *Commiphora Mukul* Engl ва *C.africanum* Engl.

Н

Назла ўти — оқирқарҳо — слюногон — *Anicyclus Pirethrum* D.C.

Новшадил — нушодир — нашатырь — *Ammonium chloratum*.

Нонхоҳ — жувона — ажгон, амми — *Trachyspermum corticum* L.

О

Омила — миробаланы эмбелические — *Phillanusth embelica* L.

Оқ баҳман — баҳман — *Centaurea behen* L., қизил баҳман — *Statice limonum* L.

Оқ марҳам — марҳами сафид.

П

Порей пиёзи — гандано — лук порей — *Allium porrum* L.

С

Сабал — кўз пардасининг қизариши.

Сабистон олхўриси — сабистон ёки сапистон — слива сабатеяская — *Cordia* Муха L.

Савринжон — безвременник — *Colchicum autumnale* L.

Салоя — дорини махсус тош орасига олиб эзиб ишқалаш.

Сандал — сандал ёғочи — сандаловое дерево — *Santalum album* L.

Сандарак елими — сандурус — *Callitris quadrivalvis* Vent дарахтидан олинади.

Сиканжубин — сиркаи ангабин-сирка ва асални қайнатиш йўли билан тайёрланади.

Софин томури – оёқ ости тери венаси – *Vena sophe magna*.

Сумоқ – татим – сумах дубильный – *Rhys coriania L.*

Суюқ майъа елими – майъайи сойила – *Liquidambar orientalis Mill.* дарахтидан олинади.

Т

Табиий сода – бураи арманий ёки натрун – сода природная

Томирлар суви – моъ ул-усул – арпабодиён, петрушка, қорачайир, ковул ўсимликларининг томирларидан олинадиган сув.

Трагакант елими – катиरो – *Astragalus traga cantha L.*

Туёқўт – асорун – копытень – *Asarum euoropaeum L.*

Тунбош – тударий – клоповник – *Lepidium perfoliatum*

L.

Турбит – турбуд – *Ipomea turpetum R.*

Турунж – цитрон – *Citrus medica L.*

Тўпалоқ – сўди Куфий – клубни сыти – *Cyperus rotundus L., C. longus L.*

У

Узунмурч – дорфулфул – перец длинный – *Piper longum*

L.

Укроп – шибит – *Anethum graveolens L.*

Ушна – лишайники – *Usnea urticulata Arh.* ва шунга ўхшашлар.

Х

Хавлинжон – галанга, калган – *Alpinia galanga Willd.*

Харбақ – оқ ва қора бўлади, оқ харбақ – *Veratrum album L.* ва қора харбақ – *Helleborus niger L.*

Хиёршанбар – кассия стручковая – *Cassia fistula L.*

Хитой чўпи – чўби Чиний (сарсабелла ўсимлиги).

Ч

Чакамуғ – шитараж – клоповник широколистный – *Lepidium latifolium L.*

Чилпоя – басфойиж – *Polypodium vulgare L.*

Чоксу ёки чашхом – *Cassia absus L.* нинг уруғи.

Ш

Шиеф ёки шоф – шамча ёки пилта дорилар.

Шеролчин – тархун – полынь – эстрагон – *Artemisia dracunculus* L.

Э

Эрон қавраги – сакбинаж – сагапен – *Ferulla persica* Walld ёки *F. Sagarenum* Polast ларнинг елими.

Ю

Ювилган лак елими – лаки мағсул.

Юсуф табиб – Бобурнинг хос табиби (вафоти 1544) .

Қ

Қаврвк елими – ушшақ – аммонияк смола – *Gummi ammoniacum* елими.

Қора андиз – росан – *Inula Helenium* L.

Қоқулла ёки ҳил – перец мелегетский – *Amomum meleguete* Rose.

Қундуз қири, ўғлон оши – жанди бедастор – бобровая струя.

Қуст - костус – *Saussuref lappa clarc*.

"Қуш тили" – лисон ул-асофир – ясень – *Fraxinus excelsior* L.

Ғ

Ғофис ёки ғофит – ғофис – *Agrimonia Eupatoria* L.

Ҳ

Ҳалила – ҳалила – *Terminalia chebula* Retz.

Ҳинд малобатр ўсимлиги – созажи Ҳиндий.

Ҳинд уди – уди ҳиндий – индийское алойное дерево – *Aquilaria Agallocha* Roxb.

Ҳинд хурмоси – хурмойи Ҳиндий ёки тамарҳиндий – тамаринд – *Tamarindus indica* L.

МУНДАРИЖА

Гўдаклар, ёшлар, кексалар ва жуда қариб қолган кишилар тадбири ҳақида	3
Биринчи фойда – қоидалар баёнида	4
Иккинчи фойда – қарияларнинг овқати баёнида	5
Уқалаш, риёзат ва тиқилмаларни очиш тадбири	10
Дорилар билан даволаш	12
Даволашда амал қилиш керак бўлган етти қонун	26
Зулук билан даволаш	28
Биринчи баҳс – зулук хиллари баёнида	28
Иккинчи баҳс – зулукни баданга қўйиш йўли ҳақида	30
Учинчи баҳс – зулукнинг фойдалари ҳақида	30
Асаларни даволаш	32
Оёқни иссиқ сувга солиб даволаш тадбири	40
Луғат	42

Боситхон ибн Зоҳидхон Шоший

«ҚОНУНИ БОСИТИЙ»:

ДАВО ТАДБИРЛАРИ

- * *Гўдаклар, ёшлар, кексалар ва жуда қариб қолган кишилар тадбири.*
- * *Даволашда амал қилиш керак бўлган еттита қонун.*
- * *Дорилар билан даволашдаги ўнта қоида.*
- * *Зулук билан даволаш.*
- * *Оёқни иссиқ сувга солиб даволаш тадбири.*

Муҳаррир:	Азиз Саид
Саҳифаловчи:	Улуғбек Саидов
Мусаҳҳиҳ:	Манзура Бекчонов

Теришга берилди: 16.05.2011 й. Босишга рухсат этилди: 20.06.2011 й.
Бичими 60x84^{1/16}, Офсет босма. Шартли босма табағи: 3. Адади: 1000.
Баҳоси келишилган нархда. Буюртма № 711.

«TURON ZAMIN ZIYO» нашриёти.
100129, Тошкент шаҳри, Навоий кўчаси, 30-уй.

«SHOAKVAR» масъулияти чекланган жамияти.
100031. Тошкент, Тўғон Режаметов кўчаси, 1-А.